

Весела МИХАЙЛОВА · Йовка ТИШЕВА
Руска СТАНЧЕВА · Борислав БОРИСОВ

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

5.
клас

ПРОСВЕТА
ОСНОВАНО 1945

**Учебникът е одобрен със заповед № РД 09 – 1463/08.02.2017 г.
на министъра на образованието и науката.**

Оценители на съдържанието на проектите на учебник по български език за 5. клас:
доц. д-р Лучия Стефанова Антонова-Василева, проф. д-р Николай Стоянов Колишев, Надежда Димитрова Тодорова, Николина Атанасова Дамянова, Петя Димова Дерменджиева, Красимира Стоянова Златева, Гергана Евтимова Петрова

Оценители на графичния дизайн на проектите на учебник по български език за 5. клас:
гл. ас. д-р Илия Илиев Кожухаров, Ирина Димитрова Угринова, Маргарита Александрова Дякович

Оценители на полиграфическото изпълнение на проектите на учебник по български език за 5. клас:
инж. Васил Иванов Станев, инж. Валентина Георгиева Кокалова, инж. Стефан Иванов Славчев

*Весела Василева Михайлова
проф. д-р Йовка Великова Тишева
доц. д-р Руска Събева Станчева
гл. ас. д-р Борислав Славов Борисов*

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА 5. КЛАС

Рецензенти: Александра Топалова, Росица Калайджиева

Редактор Надежда Янакиева

Художник на графичния дизайн и илюстрациите Милена Ганева

Художник на поредицата на корица „TerAPT“ ЕТ – Кръсто Терзиев

Художник на корицата Вихра Янчева

Художник редактор Вихра Янчева

Технически редактор Мариана Димитрова

Коректор Жана Ганчева

Българска. Издание I/тираж 2020 г. Формат 60x90/8. Печ. коли 14. Изд. коли 14.

Код 10501207152.

Издателство „Просвета – София“ АД – София 1618, ул. „Земеделска“ № 2

www.prosveta.bg

www.e-uchebnik.bg

Печат „Инпринт“ АД – Пловдив

© Весела Василева Михайлова, Йовка Великова Тишева, Руска Събева Станчева, Борислав Славов Борисов, 2016 г.

© Милена Иванова Ганева – художник на графичния дизайн и илюстрациите, 2016 г.

© Художник на поредицата на корица „TerAPT“ ЕТ – Кръсто Терзиев, 2016 г.

© Вихра Борисова Янчева – художник на корицата, 2016 г.

© „Просвета – София“ АД, всички права запазени.

ISBN 978–954–01–3180–1

СЪДЪРЖАНИЕ

I

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

1	Езикът – средство за общуване	6
2	Официално и неофициално общуване	10
3	Текстът в общуването. Строеж на текста.....	16
4	Повествованието, описанието и разъждението в текста	20
5	Диалог. Представяне и самопредставяне	24
6	Отговор на житейски въпрос	28
7	План на текста	32
8	Текстът в общуването (Обобщение)	36

II

ДУМИТЕ – СТРОЕЖ, ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОПИС

9	Речниково и граматично значение на думата	40
10	Видове думи според речниковото им значение и звуковия им състав	44
11	Правопис и правоговор на думата	
	в зависимост от нейния морфемен строеж	48
12	Звукови промени. Подвижно ъ. Непостоянно ъ	52
13	Думите – строеж, значение и правопис (Обобщение)	56

III

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА

14	Изменяеми части на речта. Местоимение	60
15	Лично местоимение. Възвратно лично местоимение	64
16	Притежателно местоимение.	
	Възвратно притежателно местоимение	68
17	Време на глагола.	
	Минало свършено време. Минало несвършено време	72
18	Причастия. Минало свършено и	
	минало несвършено деятелно причастие	78
19	Неизменяеми части на речта. Наречие	82
20	Неизменяеми части на речта. Предлог	86
21	Думите като части на речта (Обобщение)	90

IV

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

22	Главни части в простото изречение	94
23	Второстепенни части в простото изречение.	
	Допълнение	98
24	Второстепенни части в простото изречение.	
	Обстоятелствено пояснение	102
25	Второстепенни части в простото изречение.	
	Определение	106
26	Думите като части на изречението (Обобщение)	110

ПЪТЕВОДИТЕЛ

За да използвате лесно и успешно своя учебник, сме се постарали да организираме информацията в него по най-добрния начин. Ще се ориентирате в съдържанието на всеки урок чрез следните знаци, които означават съответно:

- Преговор на вече изученото
- Нови знания
- Важна информация или полезно правило
- Допълнителна полезна информация
- Любопитно
- Текст за четене
- Задачи
- Проектна дейност

Внимание! В учебника не се пише!

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

I

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- каква е връзката между езика, общуването и текста
- как се изгражда текстът
- с какви типове текст си служим в общуването
- кои са формулите на речевия етикет

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да общувате пълноценно в различни ситуации
- да четете с разбиране чужди текстове
- да създавате успешно свои текстове
- да отстоявате мнението си аргументирано

1

ЕЗИКЪТ – СРЕДСТВО ЗА ОБЩУВАНЕ

Вавилонската кула

Отначало хората говорели на един език. Земята, която населявали по поречието на Тигър и Ефрат, била необикновено плодородна, затова живеели добре. Това ги направило много горди и те решили да построят кула, която да достигне с върха си самото небе. Вместо камъни използвали печени в огън тухли. Кулата растяла все по-високо, докато Бог се разтревожил и решил да я разгледа. Разсърдила го човешката суетност и размесил езиците на хората, за да не могат да се разбирам помежду си. Поради тази причина между строителите настъпил такъв хаос, че те се отказали от по-нататъшния строеж и се пръснали по всички страни на света. Така Библията обяснява появата на различните езици.

По „Библейски сказания“ на Зенон Косидовски

Замислете се защо Бог наказва хората, като създава различните езици, и как хората преодоляват това Божие наказание.

Вавилон е античен град по долното течение на река Ефрат. Намирал се е в Азия – в земите на днешен Ирак.

► **Езикът е основното средство за общуване.** Чрез него хората:

- **обменят информация;**
- придобиват и развиват познания за света.
- **Общуването** се осъществява чрез **текстове**.
- **Науката, която изучава говоримите човешки езици, се нарича езикознание.** Езиците се делят на:
 - **живи**, ако се говорят в момента (например български език, руски език, немски език и гр.);
 - **мъртви**, ако вече не се говорят (старобългарски език, латински език и гр.).

► **Буквите** са знаци, с които означаваме **звуковете** в писмената реч.

► **Морфемата** е най-малката значеща част на **думата** (представка, корен, наставка, окончание, определителен член).

► **Изречението** е смислово и граматически свързани в едно цяло думи и словосъчетания. Изречението може да се състои и само от една дума.

► **Текстът** е поредица от изречения, свързани съмислово и граматически.

► **Устното общуване** може да протече например в следните речеви ситуации:

- разговор между хора, които се намират на едно и също място;
- разговор по телефона;
- предаване по телевизията или радиото.

► **Писменото общуване** протича като четене и писане на текстове от различен тип и с различно предназначение.

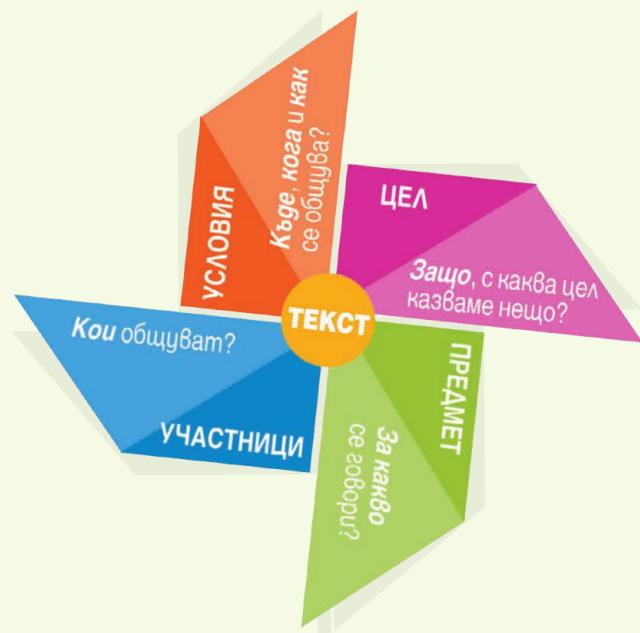
► В днешния свят все по-разпространено е **електронното общуване**, кое то се осъществява с помощта на съвременните информационни технологии. То може да бъде **устно** – с помощта на видео връзка в интернет или чрез други електронни приложения, и **писмено** – чрез есемеси, имейли, електронни картички, коментари в социалните мрежи.

► Ситуацията на общуването се нарича **речева ситуация**.

► Общуването се осъществява в различни речеви ситуации. Всяка конкретна **речева ситуация** се определя в зависимост от следните елементи:

- **предмет** на общуването;
- **цел** на общуването;
- **участници** в общуването;
- **условия**, в които протича самото общуване.

► **Целта** на общуването може да бъде:

- да се обмени информация за нещо или за някого;
- да се взаимейства върху слушащия/четящия;
- да бъде подтикнат към действие слушащият/четящият.

► **Предметът** на общуването е това, за което се говори.

► **Участниците** в общуването са **говорещият** и **слушашкият** – в устното общуване; **пишещият** и **четящият** – в писменото общуване.

► **Условията** на общуването се определят от времето, мястото и начина, при които то протича.

?

1 Думата *звук* притежава две форми за множествено число – *звукове* и *звуци*. В кой случай ще употребим едната и в кой – другата форма? Напишете две изречения – в едното нека е употребена формата *звуци*, а в другото – *звукове*.

2 Обяснете каква е разликата между изречение и словосъчетание.

3 Свържете по смисъл думите от всеки ред така, че да съставите изречения. Подредете изреченията по смисъл, за да получите свързан текст.

- A) *приказка, тогава, ни, баба, четеше*
- B) *огъня, от, вътре, но, прозорец, да, тъмнината, се боеше, не, през, надничаше, влезе, защото, се осмеляваше*
- V) *вятър, духаше, и, притихваше, природата, навън, леден, дори*
- G) *щастлив, където, се пренасяхме, и, вълшебните, земи, глас, всяка, във, история, край, имаше, ние, слушахме, нежния, и*
- D) *вечер, пред, всички, студената, в, зимна, се събирахме, камината*

4 Кои от изреченията, които написахте при изпълнението на задача 3, са прости и кои – сложни? Защо?

5 Напишете думи с противоположно значение на следните думи: *тъмнина, вляза, навън, щастлив, край, нежен, пред, студен, събирам се*.

6 Открийте корена в думите *огъня, приказка, тъмнината, леден, земи*.

7 Състезавайте се кой ще напише повече сродни думи на всяка от думите в задача 6.

8 Дайте примери за различни речеви ситуации, като имате предвид информацията от таблицата.

Условия на общуване:

място	едно и също	различно	различно
време	едно и също	едно и също	различно
начин	устно	устно/писмено	писмено

+

Езикознанието включва различни други науки:

- **фонетика** – за звуковете;
- **лексикология** – за значенията на думите;
- **морфология** – за строежа на думата и частите на речта;
- **синтаксис** – за строежа на изречението и видовете изречения;
- **текстолингвистика** – за строежа на текста и видовете текстове.

При **електронното общуване** участнициите трябва:

- да бъдат учтиви и да не нагрубяват;
- да се отнасят с уважение един към друг;
- да говорят и да пишат правилно.

Запомнете правописа на следните думи: *есемес, емемес, джиецем, имейл, файл*.

Емотикон – изображение на човешко лице, изразяващо различни емоционални състояния при общуването в интернет.

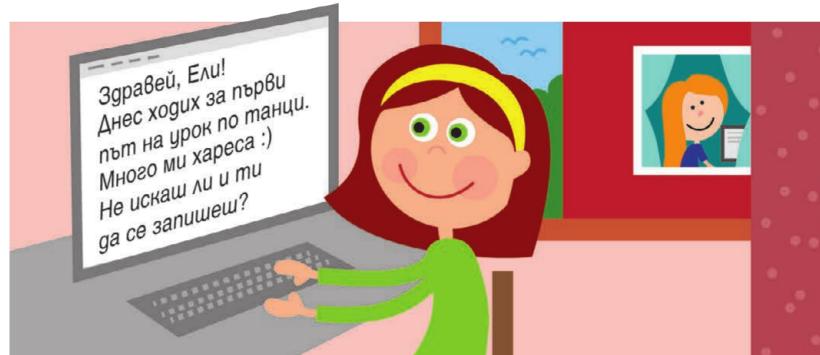
При електронното общуване използването на латинската азбука (**латиницата**) вместо българската азбука (**кирилицата**) е проява на лоша езикова култура. За пишещия не говори добре и употребата на някои цифри вместо кирилски букви, например **4** вместо **ч**, **6** вместо **ш**.

Неуместно:
4estit rozhden den, Saso!

Уместно:
Честит рожден ден, Сасо!

9 Анализирайте речевите ситуации, изобразени на рисунките, като се съобразите с всички задължителни елементи на речевата ситуация.

10 Опишете с думи интересна речева ситуация, в която сте попадали. Анализирайте нейните елементи.

2 ОФИЦИАЛНО И НЕОФИЦИАЛНО ОБЩУВАНЕ

Речевата ситуация има следните елементи:

- ▶ **предмет** на общуването;
- ▶ **цел** на общуването;
- ▶ **условия** на общуването;
- ▶ **участници** в общуването.

При официално писмено общуване формите за участвост **Вие, Ви, Ваш, Вас** се пишат с главна буква и когато означават един конкретен човек, и когато се отнасят към гвама или повече души. Сравнете:

*Уважаема
госпожа Иванова,
Желаем **Ви** много здраве и
успехи!*

*Скъпи колеги,
Поздравяваме **Ви** за юби-
лея на **Вашето** училище!*

- ▶ В зависимост от речевата ситуация **общуването** може да бъде **официално** или **неофициално**.

Какво е общуването – официално или неофициално, се определя от **елементите на речевата ситуация**:

- ▶ какви са **отношенията** между участниците;
- ▶ **къде** протича общуването;
- ▶ **кога** протича общуването.

Елементи на речевата ситуация	Тип общуване	
	Официално	Неофициално
Място на общуването	На публично място: – в училище – в магазина – в киното, в театъра – в различни уч- реждения и т.н.	В непринудена обстановка: – вкъщи – в дома на прия- тел – в парка и т.н.
Участници в общуването	непознати, слабо познати или в служебни отношения помежду си	роднини, близки, приятели, съученици

Запомнете! При официално общуване е правилно да се изговаря и пише:

*Господин Иванов, каня **Vi** на концерта.*

Господин Петров, Вашето мнение е важно за мен.

*Госпожо Иванова, приятно ми е да се запозная с **Vас**.*

*Господине, **Вие** ли сте питали (мн. ч.) за мен?*

*Госпожо, **Вие** ходили (мн. ч.) ли сте в Париж?*

*Господине, **Вие** сте поканен (ег. ч.) на нашия концерт.*

*Госпожо, **Вие** ще бъдете посрещната (ег. ч.) от нашия екип.*

*Господине, **Вие** сте напълно прав (ег. ч.).*

Госпожо, днес сте много красива (ег. ч.).

► Текстовете в официалното и в неофициалното общуване се отличават със свои езикови особености.

Езикови средства	
При официално общуване	При неофициално общуване
Форми за означаване на слушащия и това, което той прави:	
Задължителни са формите за учтивост на местоименията за 2 л. мн. ч.:	Типични са формите на местоименията за 2 л. ед. ч.:
<i>Vие, Вас, на Вас, Ви, Ваш, Ваши.</i>	<i>ти, теб, на теб, те, твой, твои.</i>
Използват се формите за мн. ч. на глаголите, завършващи на -л :	Използват се формите за ед. ч. на глаголите, завършващи на -л :
<i>Vие сте говорили/написали/прочели.</i>	<i>Ти си говорил/-а, написал/-а, прочел/-а.</i>
Използват се формите за единствено число на глаголите, завършващи на -н и -т и на прилагателните имена:	
<i>Vие/ти сте/си поканен/-а, прочут/-а, красив/-а.</i>	

Когато се приветства някой при официално общуване, **поздравът в учтива форма**, който се отправя към него, е „Добре дошли!“.

Отговорът на този поздрав обаче е „Добре заварил/-а!“, защото с него отговарящият означава себе си – той е този, който заварва домакина.

► При **устното общуване** и когато то е официално, и когато е неофициално, е важно къде ще се постави **логическото ударение** – отделяне чрез силата на гласа и интонацията на дума или на цял израз.

► Логическото ударение се поставя, **за да се изтъкне значението** на нещо важно от съобщението.

► Чрез логическото ударение се цели **да бъде привлечено вниманието** на слушащия.

► В дадено съобщение чрез логическо ударение може да се отделят като особено важни **различни думи**:

Учениците останаха в залата.

Учениците останаха в залата.

Учениците останаха в залата.

► Сборът от правила за общуване, които е приемот да се спазват при определен тип речева ситуация, се нарича **речев етикет**. Речевият етикет се използва в някои **типове речеви ситуации**, например:

- когато се отправя **поздрав**,
- **при обръщение** към събеседник;
- **когато събеседниците си тръгват** от мястото, където са били заедно;
- при отправяне на **поздравления** по гаден повод;
- за **изразяване на задоволство, съчувствие** и т.н.

- Речевият етикет включва общоприети езикови изрази, които са типични за определени речеви ситуации. Тези изрази се наричат **етикетни формули**.
- Спазването на речевия етикет осигурява пълноценено общуване. То дава възможност на участниците да постигнат целите си и успешно да обменят информация.
- Спазването на речевия етикет е задължително, ако човек иска останалите да го приемат като възпитан и учитив.

Етикет се нарича сборът от правила, които регулират отношенията между хората и техното поведение в обществото. Етикетните правила са общоприети и трябва да се спазват от всички. Етикетът като по-широко понятие включва:

- **речев етикет** – включва етикетни формули;
- **етикет на външния вид** – включва правила за облеклото, прическата на определени типове официални места;
- **етикет на поведение** – включва правила за действията, които са уместни на определени официални места.

За **етикета в различните страни** са присъщи различни специфични особености. Ето някои любопитни факти:

► За **англичаните** вежливото говорене задължително трябва да е много тихо и немногословно. Ако някой англичанин ви похвали, че много добре говорите английски, знайте, че тази оценка е продуктувана само от любезнот.

► В **Япония** етикетът също повелява да се говори тихо и немногословно в знак на уважение към събеседника. Задължителен знак на любезнот в тази страна е усмишката. Японците не биха ви похвалили просто от любезнот. Ако получите похвала от японец, можете наистина да се гордеете, че сте я заслужили. Когато се срещат с познат, японците задължително казват нещо за времето.

► **Китайците** пък в знак на вежливост и уважение към събеседника силно и дълго разтърсват ръката му при ръкостискане. И при тях усмишката е задължителен знак на уважение.

► **Лапландците** в знак на поздрав при среща трият носовете си.

+

- В **миналото** българиите са използвали и някои рядко срещани днес етикетни формули:

Сполай ти!
(Благодаря ти!)

Добра стига!
(Здравей/-те!)

Остани си със здраве!
Иди си със здраве!

Да е хаирлия!
(За добро да е!)

Прощарай!
(Сбогом!)

- На някои религиозни и други календарни **празници** е прието да се разменят като поздрави определени общоприети формули:

- на Коледа:
*Честито
Рождество Христово!*
- на Великден:
*Христос Воскресе!
Воистина Воскресе!*
- на Нова година:
За много години!

- При **електронното общуване** също се спазват правила, които се наричат **нетикем** – нова дума, образувана от думите *интернет* и *етикет*. При електронното общуване в пълна степен важат всички правила, валидни и за традиционния речев етикет.

► Запомнете и използвайте най-често употребявани формул на **речевия етикет**:

- **При обръщение към непознат**
*господине, господин Колев; госпожо, госпожа Колева;
колега; доктор Колев/-а; господин/госпожа Директор;
уважаеми госпожи и господа/дами и господа*
- **При запознаване**
*Може ли да се запознаем; Приятно ми е;
Радвам се, че се запознахме; Бихте ли ме представили на господина/госпожата; Нека Ви представя*
- **При среща**
*Добро утро, Добър ден, Добър вечер, Здравей/-те,
Привет, Как си/сте, Радвам се да те/Ви видя*
- **При раздяла**
*Довиждане, Всичко хубаво, Приятна вечер,
Беше ми приятно, Доскоро, Хубав ден, До утре,
Лек ден, Лека нощ, Приятна работа,
На добър час/път, Сбогом, ЧАО*
- **При изказване на благодарност**
*(Много) благодаря (от все сърце), Изказвам благодарността си за..., Признателен съм ти/Ви за...,
Задължен съм ти/Ви, Мерси*
- **При извинение**
*Извинявай/-те, Моля да ме извините, Простете,
Прощарайте, (Много) съжалявам, Приеми/-ете моите извинения*
- **При изразяване на молба, покана**
*Моля, Ако обичаш/-те, Бъди/-ете така добър/-ра,
Заповядай/-те*
- **При пожелание**
*Честит празник, Честит рожден/имен ден,
За много години, Да си жив/а и здрав/а*
- **При изразяване на съчувствие, съболезнования**
*Много съжалявам, Моите съболезнования,
Дълбоко ти/Ви съчувствам,
Приеми/-ете моите съболезнования*

- 1** Прочетете откъса. Какво е общуването в него? Обосновете отговора си, като характеризирате елементите на представената речева ситуация.

В Голямата зала бе госта по-тихо, отколкото по време на предишните прощални пиршества, а сега всички съвсем се смълчаха.

– На стъпи краят на още една година – започна професор Дъмбълдор, след като огледа всички. (...) – Всеки гост в тази зала е добре дошъл отново тук по всяко време, когато пожелае. И ще кажа още веднъж на всички (...) Сега, след завръщането на Лорд Волдемор, нашата сила е в единството ни и ако се разделим, ще загубим. (...) Ние можем да се противопоставим само с не по-малко силни връзки на приятелство и доверие. Различните обичаи и езици нямат значение, ако целите ни са еднакви, а сърцата – отворени.

*Джоан Роулинг,
из „Хари Потър и огненият бокал“*

- 2** Прочетете текстовете и проследете дали са спазени правилата на речевия етикет. Ако е необходимо, реактирайте грешките и обяснете какви нарушения са допуснати.

Текст А

- Здрави, госпожо! Как сте?
- Здравей, Никола! Благодаря, добре съм. Написа ли си домашната работа?
- Сори, ама не успях.
- Трябва да се отнасяш по-отговорно към поставените задачи. Надявам се все така да успееш до утре.
- Ще се постарая. ЧАО, госпожо!
- Добиждане, Никола! Приятен ден!

Текст Б

- Добър ден, министър Тодоров! Радвам се, че прие поканата да гостуваш в моето предаване.
- Добър ден на Вас и на Вашите зрители!

- 3** Разпределете в таблица по модела изразите, с които се показва различен тип отношение на говорещия към ситуацията на общуването.

много се радвам, на седмото небе съм, чувствам се супер, истински съм щастлив, много съжалявам, ще се спукам от яд, искрено съжалявам, много ме е яд,

► Важно е да спазваме правилата на речевия етикет не само когато общуваме с непознати, но и у дома – при общуването с близки хора.

► **Речевият етикет** е част от **цялостния етикет на поведение**. Спазването на цялостния етикет на поведение е гаранция за това човек да бъде добре прием от другите. Обратното – нарушаването на етикетните правила може да доведе до недоразумения и да злопостави човека, който не ги знае или пък не ги спазва.

Проучете различни страни на етикета за добро поведение. Подгответе презентация под надслов „*Добрите обноски са едно от най-важните неща при създаването на първите впечатления за човека*“.

+

Уместен – който приляга за даден момент, място или случай; подходящ. **Уместна забележка**.

► При електронното общуване писането само с главни букви е знак за неподходящ тон (наподобява крешенето при устно общуване).

Неуместно:

НЯКОЙ ГОТОВ ЛИ Е С
ДОМАШНОТО ПО
МАТЕМАТИКА ЗА УТРЕ?

Уместно:

Някой готов ли е
с домашното по
математика за утре?

<

В официални писмени обръщения пишете формите **Vi, Vие, Vas, Ваш, Ваша, Ваши** и т.н. с главна буква и когато се обръщате към един конкретен човек, и когато се обръщате към множество хора:

*Уважаема госпожо,
очакваме Вашето решение.*

*Скъпи наши учители,
пожелаваме Ви здраве и успехи!*

→

моля да ме извините, извинявай, приемете моите извинения, простете, не ми се сърди, заповядайте в залата, айде в залата, влизайте в залата, бихте ли влезли в залата

Отношение	Официално общуване	Неофициално общуване
Задоволство		
Разочарование		
Извинение		
Подтик към действие		

4 Разделете се на четири групи. Нека всяка група състави диалог по една от четирите ситуации на общуване, като използва уместни формули на речевия етикет.

1 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика

Цел: за информиране

Участници: бащата на Димитър; Васил

Условия: телефонен разговор късно вечерта

2 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика

Цел: за информиране

Участници: Димитър и Васил

Условия: чат в интернет

3 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика

Цел: за информиране

Участници: Димитър, Васил и учителката по математика

Условия: след края на часа в класната стая

4 **Тема:** трудности при решаването на задача по математика

Цел: за информиране

Участници: Димитър и непознат за него ученик

Условия: след края на олимпиада по математика

- Звуковете се съчетават и образуват думи, думите се свързват в изречения, а изреченията – в текст.
- Текстовете може да бъдат устни и писмени, като чрез тях може да се общува пряко и непряко.
- При писмено общуване текстът може да бъде писмо, разказ, приказка, стихотворение, гаманка, легенда, басня, съобщение във вестник и др.
- При устното общуване текстът може да бъде изказване, разговор по телефона, реч пред публика, интервю по телевизията и т.н.

► Думата **текст** произлиза от латински, където съществителното име *textus* означава *тъкан, сплит, връзка, съчетание, паяжина*, а глаголът *texo* – *тъка, плета, сплитам*.

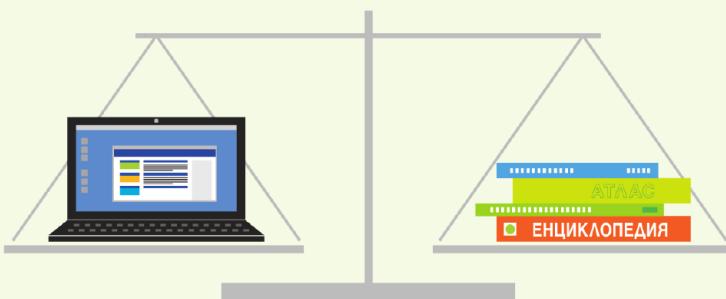
За да общуваме помежду си, ние създаваме текстове, които обикновено представляват завършено устно или писмено изказване.

- **Текстовете** в общуването между хората може да служат за:
 - информиране;
 - подтикване към извършване на дадено действие;
 - изразяване на отношение към някого или нещо;
 - описание на предмети, лица и явления;
 - за въздействие;
 - за развлечение и т.н.
- Текстът представлява думи и изречения, свързани по смисъл и съобразени с правилата на езика.

По отношение на изискването за смислова свързаност поредицата от изречения по-долу не може да се определи като текст. Макар думите в изреченията да са свързани граматически правилно, самите изречения заедно не притежават смислово единство:

Иван ми подари кокичета. Получих подарък за рождения си ден. Пролетта е най-красивият сезон. Сезоните у нас са четири. Четири е произведение от две по две...

► **Важно!** Не бива да се смесват понятията *тема на текста* и *идея на текста*. **Идеята** е основната мисъл, посланието на текста, въз основа на което можем да си направим извод или да си изведем поука.

► **Заглавието** на текста може да се приложи към:

- темата на текста;
- подтемите на текста.

Например текстът за комките може да се озаглави по два начина:

Комките

Размери и тегло на комките

► Невинаги **новият абзац** представлява нова смислова част. Новата смислова част се открива по това, че в нея започва да се говори за нещо ново по темата – появяват се нови ключови думи, които насочват към нова подтема.

► Всеки текст има:

- **тема** – това, за което се говори в текста;
- **подтеми** – различни страни на темата, представени в отделни смислови части в текста, които в същото време обаче я допълват, разширяват, но не се отклоняват от нея.

Комката е дребно на ръст животно с дължина на тялото 60 см и дължина на опашката 25 – 35 см. Женските *комки* са по-дребни на ръст. Най-голямата *комка*, регистрирана в Книгата на рекордите на Гинес, е с дължина 121,9 см.

Средното тегло на възрастна *комка* е в рамките на 2,5 – 6,5 кг, но има и по-едри *комки* с тегло 6 – 9 кг. *Makar* и рядко, срещат се *комки* с тегло до 20 кг, а най-тежкият *комарак* е с тегло 21,3 кг.

► **Темата** на текста е *Комката*. Това е мака, защото комката е означена най-много пъти в текста.

► **Подтемите** са **Размери на комката** и **Тегло на комката**. Това става ясно благодарение на думи и изрази като: *ръст, дължина на тялото, дължина на опашката, дължина* – в първата смислова част на текста, и *средното тегло и тегло* – във втората.

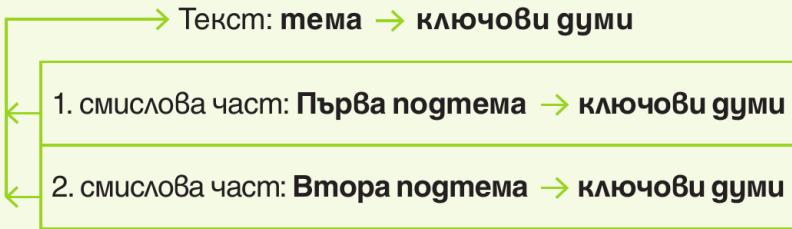
► Думите, които назовават основните факти в текста и насочват към темата и подтемите на текста, се наричат **ключови думи**.

► Всяка смислова част е отделена графично от останалите части, като първото ѝ изречение е разположено на нов ред, който започва с отстъп, т.е. по-навътре от останалите редове. Тя се нарича **абзац**.

► Така например в текста за комката:

– **първата смислова част** е разгърнатата в първия абзац и има **подтема Размери на комката**;

– **втората смислова част** е разгърнатата във втория абзац и има **подтема Тегло на комката**.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

В българския език се употребяват три думи за луната – месец, месечина, луна. В народното творчество се срещат предимно първите две. Оттук се създават и две образа на луната. Когато народният творец мисли за „месечина“, той си я представя като жена. В една легенда тя е сестра на слънцето... Когато пък мисли за „месец“, тогава го изобразява като мъж, често галъвно наричан Месечко. В българска народна песен се говори как Рагка, връщащи се от кладенеца с вода, среща Месечко, който иска да ѝ напие водата, както момичите правят, и това е знак за внимание и симпатия към момата.

*Донка Петканова,
из „Луната в средновековната литература и във фолклора“*

- 1 За какъв вид общуване е предназначен текстът?
- 2 Камо имате предвид с какви различни цели се използват текстовете в общуването, запишете каква е целта на този текст.
- 3 Открийте и запишете думите за луна, които според текста се употребяват в българския език. Коя от тях се среща най-рядко в народното творчество? А коя се използва най-често в съвременния български език?
- 4 Защо народният творец предпочита да използва идвашите думи – *месец* и *месечина*? Запишете отговора в тетрадките си.
- 5 Какво отношение изразява народният творец с назирането *Месечко*? Запишете отговора в тетрадките си.
- 6 Помърсете в интернет текст на народна песен, в който е използвано някое от следните названия на луната: *месец*, *месечина*, *месечко*, *месечинка*. Препишете го в тетрадките си. Определете темата на текста на песента.
- 7 Изберете един от първите три израза вдясно и го употребете уместно в кратък устен текст.

В българския език съществуват изрази, които хората използват с различна цел:

В тъмни зори – много рано сутрин, преди разсъмване.

Ще видя нещо на месечина – никога няма да успея да видя нещо.

Ще видиш откъде изгрява слънцето – зле ще си изпамиш, ще бъдеш наказан.

Напивам водата на някого – отпивам малко количество вода.

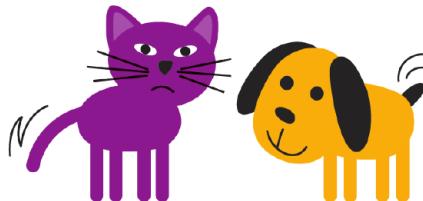
Средновековие – европейската история условно се разделя на три периода: Античност, Средновековие, Ново време. Средновековието обхваща период от близо 1000 години.

Думата **вешница** произлиза от прилагателното име *вещ*, т.е. тази, която знае и умее нещо повече от останалите, притежава повече способности. През Средновековието се вярвало, че вешниците били свързани с нечистите сили, и затова били изгаряни на клада.

Известно е, че комките и кучетата не се обичат. Това се дължи на факта, че никога не са живели заедно, но и че имат противоположни поведение и навици. Например, когато кучето маха с опашка, това означава, че е настроено дружелюбно и игриво, но когато комката прави същото, това означава, че е нервна и по-добре да бъде оставена на мира.

Прочетете текста и изпълнете задачи 8 – 13.

В митологията на Древен Египет комката е била свещено животно, свързано с Бастет – дъщеря на бога на слънцето Ра, богиня на радостта, празниците, танците, музиката и плодородието. Изобразявана е като жена с глава на комка или на лъвица, с кошница в ръце, а понякога – и с тяло, и с лице на комка.

По-късно – през Средновековието – отношението към комките се преобръща. Те са били прогонвани и дори убивани, защото се е смятало, че са свързани с вешниците и магьосниците.

Съществуват вярвания, че комката живее едновременно в няколко различни свята, има девет живота и може да влияе на здравето на хората, като им помага да се борят с болестите. Някои хора смятат също, че **комката дружки с къщата**, в която живее, и тези домове са до известна степен защитени от беди и нещастия. Други обаче са убедени, че черните комки носят нещастие и че е лош късмет, ако черна комка ти „мине път“.

От интернет

8 Открийте и запишете темата на текста. За да работите правилно, проследете коя дума най-често се повтаря в него и кои лични местоимения я заместват.

9 Озаглавете първата смисловча част (абзац) в текста. Така ще определите и първата подтема. Запишете я. Направете същото за втората и за третата смисловча част.

10 Определете ключовите думи във всяка от смисловите части.

11 Запишете какво е значението на израза *комката дружки с къщата*, употребен в текста.

12 Проследете как се променя отношението на хората към комките според текста.

13 Съставете кратък текст от 4 – 5 изречения, за да изразите собственото си отношение към комките.

ПОВЕСТВОВАНИЕТО, ОПИСАНИЕТО И РАЗСЪЖДЕНИЕТО В ТЕКСТА

- Когато се разказва нещо, което се е случило, кое-то се случва в момента или тешкото предстои да се случи, се създава **повествователен текст**.
- Повествованието представя последователност от действия.
- Повествованието се използва във всекидневното общуване, в текстове по научни теми и в художествени текстове – разкази, романи, приказки, митове, легенди, предания, басни.
- Характерни черти на повествователния текст:

Може да е от името на един от героите, от името на няколко героя или от името на неутрален разказвач, който не е участник в действията, а само ги наблюдава отстрани.

Разказвачът си служи с т. нар. авторска реч, а героите – с пряка реч.

Използват се сегашно, минало и бъдеще време.

Има засилена употреба на глаголи за сметка на останалите части на речта.

- Към текстовете повествование спадат също:
 - новините в медиите;
 - биографиите на известни личности;
 - комиксите;
 - кратките текстови съобщения в електронното общуване.
- Чрез повествованието най-често се търси отговор на въпросите: *Какво се случва? В каква последователност?*
- Думите **повествование** и **повествувание** са дублети, т.е. и двата форми са правилни.

- Когато се представят външният вид на хора, предмети, явления, природна картина, обстановка, облекло или се разкрива душевно преживяване на герой, се създава **описателен текст**.
- Описанието представлява изреждане на признания или основни черти въз основа на наблюдение.
- Характерни черти на описателния текст:

Изброяват се качества, разкриват се признания, а не действия.

Основно се използва сегашно време, но се допуска и минало време.

Преобладават съществителните и прилагателните имена за сметка на останалите части на речта.

- Към текстовете описание спадат също:
 - камалозите;
 - дипляните с описание на стоки;
 - разписанията на превозните средства.
- Чрез описанието най-често се търси отговор на въпросите: *Как изглежда? Какво представлява?*

Коренът на съществителното име *разсъждение* се извежда от друга сродна дума – *съждение*, която пък идва от глагола *съдя* – *създавам си мнение по някакъв въпрос*.

► Към текстовете разсъждение спадат също:

► текстовете на повечето реклами;
► мненията в онлайн форумите.

► Чрез разсъждението най-често се търси отговор на въпросите: *Зашо?* *Как? Какъв е изводът?*

► Пишете запетая пред изразите: *така че, тъй като, благодарение на което, въпреки че, вследствие на което, поради което, освен че*, които често се използват в текст разсъждение.

Някои от тях могат да стоят в началото на сложно изречение – в този случай проследете къде свършва простото изречение, което въвеждат, и пишете запетая след края му. Сравнете:

Това е сигурно, тъй като са налице много доказателства.

Тъй като са налице много доказателства, това е сигурно.

► Изразите *от една страна* и *от друга страна* се отделят със запетая.

► **Когато се представят размисли или доказателства във връзка с някакво твърдение, изразява се позиция или се обяснява нещо, се създава текст разсъждение.**

► Разсъждението се използва при защитаване на собствено мнение, при обосноваване на отговори на въпроси и на научни факти.
► Разсъждението се използва във всекидневното общуване, в текстове по научни теми и в художествени текстове.
► Характерни черти на текста разсъждение:

Изгражда се от твърдения и примери, които водят до определен извод или до обобщение.

Основното глаголно време е сегашното време.

Предпочитат се сложните съобщителни изречения. За свързване на простите изречения най-често се използват: *зашото, понеже, така че, затова, обаче, ето защо, тъй като, благодарение на което, въпреки че, вследствие на което, поради което, освен че* и др.

Преобладават следните специфични думи и изрази: *поради това, заради това, въпреки това, благодарение на това, също така, важно е, съществено е, заслужава си да, трябва да се изтъкне, следва да се подчертава, най-напред, накратко казано, в заключение, с една дума, може да се обобщи, от една страна, от друга страна* и др.

Кучето се надигна неспокойно, изпънна глава и пое дълбоко въздух...

Кучето беше с черна лъскава козина, с остри уши, с бели лапички – като ботушки...

Кучето е най-добрият приятел на човека, затова е домашен любимец...

Прочетете откъса от приказката „Грозното патенце“ на Х. Кр. Андерсен и изпълнете задачи 1 – 8.

Изведнъж патенцето почувства как крилете му се разперват, как зашумяват по-силно отпреди и го понасят бързо напред. Преди да се опомни, то се намери в една голяма градина, където ябълковите дървета бяха вече покрити с цветя, а бъзовината ухаеше и свеждаше зелените си клони над лъкатушящите канали. Тук беше много хубаво, миришеше на пролет. И ето, из гъсталака на дърветата се показваха три великолепни бели лебеда. Те шумяха с криле и плуваха гиздаво по водата. Патенцето познаваше тия чудни птици. Обхвана го някакво странно, тъжно чувство. (...)

И патенцето полетя, спусна се във водата и заплува срещу великолепните лебеди. Те го забелязаха, размахаха криле и тръгнаха право към него.

– Убийте ме! – прошепна патенцето и като на веде глава към водата, зачака смъртта. Ала какво видя то в прозрачната вода? Своето собствено отражение, но не някаква тъмносива птица, безобразна и неподвижна, а бял, строен лебед. (...)

Сега младият лебед мислеше с радост за памилата, която беше преживял. Благодарение на тях той можеше да оцени още по-добре своето сегашно щастие и всичкото великолепие, което го окръжаваше. А големите лебеди плуваха около него и го милваха с клюновете си.

Тогава той се засрами и скри глава под крилото си. Той сам не знаеше какво да прави; беше много щастлив, ала не можеше да се гордеет, защото доброто сърце не познава горделивостта. Той си мислеше как го гонеха и му се присмиваха, а сега всички го наричат най-прекрасната от всички прекрасни птици.

1 Проследете случващото се в откъса, за да определите кои са отделните смислови части, озаглавете ги и формулирайте темата на текста.

2 Докажете с примери от текста наличието на повествование, описание и разсъждение.

Помислете как да обосновете мнението си по въпроса *Кое е по-важно – как изглежда човек или какво се крие зад външния му вид?* Защитете позицията си пред класа.

В древността лебедът е бил символ на благородната чистота и прорицателската дарба. Благодарение на тази прорицателска дарба лебедът предузеща наближаващата си смърт и издава удивителни плачевни звуци. Днес изразът „лебедова песен“ се използва за означаване на забележителна последна изява на велики хора.

Освен това птицата се свързва с древногръцкия бог Аполон, един от синовете на Зевс, покровител на музиката, танците и прорицателството. Лебед носи новородения Аполон във въздуха и под негово влияние богът получава дарбата да пророкува бъдещето.

Организирайте конкурс за написване на съчинение със заглавие „Един ден, който никога няма да забравя“. Определете жюри и срок за предаване на съчиненията. Представете публично трите съчинения, които жюрито е оценило като най-сполучливи. Анализирайте ги от гледна точка на това как типове текст са налице и преобладават в тях – описание, повествование или разсъждение.

3 Прочетете отново откъса, като отстраните прилагателните имена. Как се променя смисълът на текста след съкращенията?

4 Открийте и запишете глаголите от текста, които представят последователно действията на патенцето, и определете в кое глаголно време са употребени.

5 Представете какви изводи си прави патенцето, когато разбира, че се е превърнало в лебед.

6 Съгласни ли сте с казаното в текста, че „доброто сърце не познава горделивостта“? Спомнете си случка с вас или епизод от книга или филм, за да обосновете мнението си.

7 Преразкажете откъса от името на младия лебед.

8 Прочетете откъс от текста на Константина Иванова, ученичка от 6. клас в гр. Русе, озаглавен „Грозното патенце в моя свят“.

Много често съм мислила, че аз съм грозното патенце. Чувствала съм се различна от другите. Може би заради външния ми вид. Някои хора дори са ми го казвали, но не съм се засягала, защото знам, че аз съм си аз и никой няма право да ми казва каква трябва да бъда.

Но от друга страна, не съм точно като грозното патенце. Защото въпреки всичко аз се усмихвам и продължавам напред.

Аз не познавам „грозни патенца“, но ако познавах, нямаше да се държа с тях като „стара патица“, а щях да ги разбера и да ги подкрепя, да ги накарам да се усмихнат, защото знам и много добре разбирам как се чувстват... Трябва да сме добри и да не оценяваме хората по това как изглеждат. Трябва да се вгледаме вътре в тях, в душата им, защото там е истинската красота на човека.

„Думите“, електронно списание

- Докажете, че текстът е разсъждение, като откриете в него думи и изрази, присъщи за този тип текст.
- Посочете поне два извода, до които стига шестокласничката.
- Обяснете с няколко изречения значението, с което в текста са употребени изразите *грозни патенца* и *стара патица*.

ДИАЛОГ. ПРЕДСТАВЯНЕ И САМОПРЕДСТАВЯНЕ

Разговорът между двама или повече души се нарича **диалог**.

► **Диалогът може да протича:**

- в **официална** обстановка;
- в **неофициална** обстановка.

► В зависимост от **условията на речевата ситуация** общуването при диалог може да протича:

- **пряко** – когато събеседниците са **на едно и също място** и разговарят **по едно и също време**;
- **непряко** – когато събеседниците се намират **на различни места**, но разговарят **по едно и също време** – по телефон, в социалните мрежи.

► За да бъде успешен диалогът, е важно да се спазват следните **правила**:

- Да обмисляме добре какво ще кажем, как ще го кажем и къде ще поставим логическото ударение.
- Да прилагаме правилата за правоговор при устно общуване и за правопис и пунктуация – при писмено общуване.
- Да се придържаме към темата на разговора.
- Да спазваме речевия етикет.
- Да уважаваме мнението на събеседника си гору когато не съвпада с нашето.
- Да изслушваме внимателно събеседника си.
- Да защитаваме своята позиция, като използваме убедителни доводи.

► Използването на груби или обидни думи говори за ниска култура и показва, че този, който ги използва, не е в състояние да защити своята позиция.

► В диалог с по-възрастни или непознати хора, когато искаме да изразиме уважително отношение, използвайте обръщенията *госпожо* и *господине*, формите за учтивост и формулирайте на речевия етикет:

– *Добър ден, госпожо Иванова! Как сте? Не сте идвали скоро тук...*

– *Добър вечер, господин Петров! Много се радвам да Ви видя! Ходили ли сте скоро при Васко?...*

► Когато диалогът се представя в писмена форма, всяка от репликите на участниците се записва на нов ред, с голямо тире в началото на реда.

► Ситуации, при които се налага човек да се само-представи:

- **когато попада в ново обкръжение от хора** (при смяна на училището или на местоработата);
- **когато се представя на свой ръководител** (нов класен ръководител или директор в училище; нов началник в работата).

► Разпространен начин човек да се само-представи, е като остави на събеседниците си **визитка** – малка картичка, която съдържа най-важната информация за него:

- име и фамилия;
- длъжност, която зама, или професия, която упражнява;
- адрес, телефон и имейл за връзка.

► В някои ситуации на общуване участниците не се познават и се налага да се запознаят. В такива случаи те може:

- **да се самопредставят**;
- **да бъдат представени** от друг участник в общуването – съученик, приятел, близък и т.н.
- Когато **се самопредставяме** пред някого, трябва внимателно да обмислим каква информация ще съобщим за себе си.
- Най-често **самопредставянето включва информация за:**
 - **името** на този, който се самопредставя;
 - това, с което **се занимава**;
 - **мястото**, където живее и учи или работи;
 - **интересите** и хобита, които има.
- При публично общуване – пред много хора, в официална обстановка, човекът, който иска да се самопредстави добре, трябва да спазва следните **правила**:

- **Да поздрави публиката**, пред която говори, в началото на свое изказване и **да благодари** за вниманието в края.
- Да говори **правилно, ясно и отчетливо**.
- Да съобразява с какъв **темп** и с каква **сила на гласа** говори, за да го чуват и разбират всички.
- **Да гледа** към хората, на които говори.

► В общуване между хора, повечето от които са непознати, се случва **някой от участниците да представи някого от другите участници**.

► **Представянето включва информация, сходна с тази, която се дава при самопредставянето.** Разликата е само в това, че говорещият представя не себе си, а друг човек – приятел, съученик, близък или публична личност, към която участниците в общуването проявяват интерес.

► Когато **се представя публична личност** – човек, популярен в обществото – писател, журналист, музикант, политик, се подбират факти от живота му, подчертаващи заслугите и приноса му към обществото.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 3.

Един следобед по време на Великите пости Стамболич видигна ръка и запита:

– Моля, господин учителю, мога ли да изляза повънка?

– Кажи правилно изречението и ще те пусна – отговори учителят.

Стамболич се забърка, смущи се и повтори отчаяно:

– Моля, господин учителю, мога ли да изляза повънка?

– Кажи го правилно и ще те пусна!

Кое заради надеждите, кое поради нуждата, която го беше накарала да помоли да го пуснат, Стамболич започна да се поти и да се свива. Другарите му шепнат, подсказват му, а той, изпотен, почервянал, стои, притиснал здраво крак о крак... Изведнъж изкрешя:

– Навън!

– Така, сега е правилно, сега можеш да излезеш – каза учителят.

– Е, сега е вече късно – отговори Стамболич цял отпуснат и клюмнал.

Бранислав Нушич, из „Автобиография“

1 Кои са елементите на речевата ситуация, която е представена в текста? Запишете:

- кои са участниците в диалога и как си ги представяте;
- кой е предметът на общуването;
- какви са условията на общуването;
- каква е целта на общуването.

2 Какъв вид е общуването предвид условията, в които протича речевата ситуация?

3 Отговорете с няколко изречения защо не се разбираят учителят и ученикът.

Бранислав Нушич

(1864 – 1938) е сръбски писател, автор на много разкази и комедии. Най-популярното му произведение е романът „Автобиография“.

► **Какво да бъде облеклото ни при първа среща с непознат човек?**

► Най-добре е да изберете удобно облекло и да изглеждате добре.

► Облеклото ви трябва да е подходящо за времето, мястото и целта на срещата.

► **Модел за самопредставяне:**

Казвам се... Аз съм на... Уча... Умая да... Обичам да...

► **Модел за представяне на някого** (съученик, приятел, роднина):

Запознайте се – това е... Той/тя е... Учи/работи в... Умее да... Има... Обича да...

Марк Твен (1835 – 1910) е американски писател и журналист. Най-известен е със своя роман „Приключенията на Том Сойер“ и неговото продължение „Приключенията на Хъклбери Фин“.

Един оригинален и запомнящ се начин да представите себе си, е **видеовизитка**.

Подгответе и вие своя видеовизитка с продължителност три минути, като:

- изберете мястото, където да я заснемете;
- обмислите каква информация ще включите и по какъв начин ще я поднесете;
- прецените какво ще бъде облеклото ви;
- изберете музикален фон за началото и края на визитката.

4 Прочетете откъса от романа на Марк Твен „Приключенията на Том Сойер“. Нека момичетата в класа разкажат откъса от името на Беки Тачър, а момчетата – от името на Том Сойер.

Момичето се опита, уж без да иска, да надзърне в рисунката му, но момчето с нищо не издаде, че е забелязalo. Най-сетне тя не издържа и прошепна плахо:

– Дај да видя!

Том откри част от ужасно некадърна рисунка на къща, същинска карикатура: с две стрехи и комин, над който като тирбушон се виеше дим. (...) Когато Том довърши рисунката, тя я съзерцава известно време, а после прошепна:

– Хубава е. Нарисувай и човек!

Художникът изографиса на двора и човек, който приличаше по-скоро на подемен кран и спокойно можеше да прескочи къщата, ала момичето не беше чак толкова придрчиво. Уродът ѝ се хареса и тя прошепна:

– Какъв хубав човек! А сега нарисувай и мен как минавам оттам.

Том нарисува пясъчен часовник, върху който изтинася една пълна луна, тури му сламки за ръце и крака и въоръжи разперените пръсти с грамадно ветрило. Момичето възклика:

- Колко е хубаво! Де да можех и аз да рисувам!
- Лесна работа – прошепна Том. – Ще те науча.
- О, наистина ли? Кога?
- През обедната почивка. Ти ходиш ли си въкъщи за обяд?
- Ако ти останеш, и аз ще остана.
- Хубаво, разбрахме се. Как се казваш?
- Беки Тачър. А ти? Впрочем знам – Томас Сойер.
- Това ми е името, когато ме бият. Когато съм добър, ми казват Том. Ти ще ме наричаши Том, нали?
- Да.

ОТГОВОР НА ЖИТЕЙСКИ ВЪПРОС

► **Отговорът на житейски въпрос** е устно изказване или писмено съчинение, в което се изразява лично мнение, което се доказва. Необходимо е не само да се заяви, но и да се защиши собствена позиция. Това става, като се потърсят примери от личен или чужд опит, от различни области на живота или като се споделят впечатления от творби на изкуството – книги, филми, театрални представления.

► **Отговорът на житейски въпрос се изгражда от три части**, всяка от които има определено **съдържание**:

Части	Съдържателни особености
Встъпителна част (увод) кратка по обем	Няколко изречения, в които се заявява собствена позиция по поставената във въпроса тема.
Доказателствена част най-голяма по обем	<ul style="list-style-type: none"> ► Едно или повече твърдения, които са подчинени на изразената в увода позиция. ► Доказателства (аргументи) за всяко твърдение, които включват: ► разсъждения; ► примери от живота. ► Изводи, произтичащи от доказателствата.
Обобщителна част (заключение) кратка по обем	Едно или няколко изречения за обобщение въз основа на изводите в доказателствената част.

► Независимо дали се представя устно, или писмено, отговорът на житейски въпрос трябва да съдържа:

- ясно заявлена **позиция по темата**;
- подчинени на темата **твърдения**;
- убедителни **доказателства** – разсъждения, примери;
- логични **изводи**.

► В отговора на житейски въпрос преобладава **разсъждението**, но примерите, които се включват в доказателствата, се представят чрез **повествование** или **описание**.

► Отговорът на житейски въпрос трябва да бъде съобразен с всички правописни и пунктуационни правила, когато е в писмена форма, и с правоворните правила, когато е устен.

► Когато отговорът на житейски въпрос е писмен, отделните му смислови части се отделят графично в абзаци.

► Когато се отговаря устно на житейски въпрос, е задължително да се спазват изискванията за публично общуване:

- га се говори **ясно и отчетливо**;
- га се поставят уместни **логически ударения**;
- га се осъществява **контакт с очи** с публиката;
- га се контролират **жестовете и мимиките**;
- га се прецени какъв да бъде **темпът на говорене** – да не се говори нито прекалено бързо, нито прекалено бавно.

► Пряко изразеното в отговора на житейски въпрос мнение се нарича **теза**. Терминът **теза** е от гръцки и означава *основно положение, твърдение*.

► Доказателствата в отговора на житейски въпрос се наричат още **аргументи**. Терминът произлиза от гръцки и означава *dokazatelstvo*. Тези думи са синоними.

► При обмислянето на отговор на житейски въпрос се изпълняват следните **стъпки**:

1 Осмиеляне на поставения въпрос с цел да се определи темата. При изпълнението на тази стъпка се откриват **ключовите думи** във въпроса.

Например във въпроса „Трудно ли се прави добро?“ **ключови са думите правя, добро и трудно**.

2 Обмисляне на кратък отговор на въпроса и на твърдения, чрез които отговорът да се конкретизира. Това става чрез допълнителни въпроси, чиито отговори помагат да се формулира убедително мнение по поставения въпрос, което да се вложи в увода.

Въпросът „Трудно ли се прави добро?“ предполага два противоположни отговора: „Да се прави добро, е трудно“ и „Да се прави добро, е лесно“. За да бъде избран един от тези отговори, може да се помисли върху следните допълнителни въпроси, свързани със зададения въпрос: „Какво е добро?“, „Какво означава правенето на добро за мен?“, „Всеки ли може да прави добро?“, „Какви са начините да се прави добро?“, „Кой заслужава да се направи добро за него?“.

3 Обмисляне на доказателствата, чрез които ще се обосноват отговорът на въпроса и свързаните с него твърдения. Записват се примери и разсъждения, които ще се използват като доказателства.

Доказателствата ще са убедителни, ако авторът на текста си служи с примери за направено от него добро или за проявена спрямо него доброта.

Допълнителна сила на доказателствата придават примери, основани на чужд опит или на художествени творби и обогатени със собствени разсъждения върху тях по темата.

4 Обмисляне на заключението на текста.

В заключителната част се представя собствената позиция в обобщен вид. Обобщението може да се направи с помощта на ново питане, което да предизвика нови идеи за разсъждение, или да се потвърди отново заявената в началото позиция.

6

Прочетете отговора на житейски въпрос на тема „Трудно ли се прави добро?“, написан от петокласничката Мария, и изпълнете задачи 1 – 5.

Знам, че трябва да се правят добрини. И аз ги правя, но никой после не ги разбира като такива. Да се прави добро, не е толкова лесно, колкото си мислят възрастните.

Бях съвсем малка, когато извърших първата си добрина. Избягах от джепската градина. Трябваше да се срещна с Дядо Коледа, за да му кажа какво очаква брат ми за подарък. Той искаше нещо специално, за което само аз знаех. Хванаха ме още на вратата, накараха ми се, извикаха родителите ми, настана суматоха, всички бяха в паника. Изобщо не разбрах защо ме упрекваха.

Така се случи и две години по-късно. Много обичам животните. Убедена съм, че хората трябва да бъдат добри към тях. Аз самата, видя ли малко коте или кученце, исках да го прибера на топло. Това и направих. Видях малко котенце на улицата. Мяукаше само в дъжда. Прибрах го веднага у дома, нахраних го и цял ден го галих, играх си с него. Бях толкова доволна. Родителите ми обаче не бяха очаровани. Взеха ми котето и го пуснаха навън.

И друга моя добрина не беше оценена. Всъщност беше оценена, но не така, както си представях. Имахме много труден тест. Приятелката ми се разплака и аз реших да ѝ подскажа. Бях убедена, че постъпвам правилно. Учителката ме видя и писа двойки и на двете ни.

Никой не ме разбира, но аз ще продължавам да върша добрини. Е, все някога ще ги оценят.

Мария П., ученичка в 5. клас, гр. Бургас

1 Открийте и запишете изречението, в което Мария пряко формулира позицията си по поставения въпрос.

2 Кои абзаци от текста изграждат доказателствената част? Запишете примерите, чрез които Мария обяснява своята позиция.

Когато обмисляте как да обосновете мнението си при отговор на житейски въпрос, помърсете мъдри мисли на известни личности и народни умотворения – пословици и поговорки, свързани с темата. Някои от тях може да използвате в доказателствената част или в края на текста си.

Прочетете следните мъдри мисли:

На лъжата краката са къси.

Народна мъдрост

Дълбоката рана заздравява, но лошата дума не се забравя.

Народна мъдрост

Добрината не може да се направи от омраза. Тя се прави само от обич.

Джон Ръскин,
английски писател

Само ако започнеш да правиш добро, ще повярваши в него.

Лев Толстой,
руски писател

Мечтата на щастливия човек е да направи другите щастливи.

Фил Боузман,
американски певец

Доброто е слънцето в душата на човек.

Виктор Юго,
френски писател

Помърсете още мъдри мисли и напишете красиво тези от тях, които най-много ги допадат, на таблица, с които да украсите класната си стая.

3 За всяка смислова част от доказателствената част на съчинението представете в таблица с две колони съответно твърдението, формулирано в нея, и аргумента в подкрепа на твърдението.

4 Предайте писмено със свои думи обобщението, до което достига петокласничката в края на текста си.

5 Подгответе се за устен отговор на въпроса „Трудно ли се прави добро?“. Предварително обмислете как ще структурирате отговора си и с какви примери ще си послужите в доказателствената част.

6 Прочетете предложените житейски въпроси; изберете един, който ги допада, и напишете съчинение в обем до 2 страници. Следвайте посочените под въпросите стъпки.

Защо обичам...?

Имаме ли право да лъжем?

Какво причинява обидата?

Какво означава да имаш добро възпитание?

- Изяснете си какво точно се пита във въпросите, каква е темата, вложена във всеки от тях.
- Определете коя са ключовите думи във въпроса, който избрахте, и запишете техни синоними и антоними.
- Формулирайте допълнителни въпроси, свързани с избрания от вас въпрос. Запишете ги.
- Напишете кратък отговор на избрания въпрос, който да изразява вашата позиция.
- Припомнете си случаи от своя живот или от живота на ваши приятели; епизоди от литературни произведения или от филми, с които може да подкрепите позицията си.
- Преразкажете тези случаи, като се опитате да представите кратко и точно случилото се.
- Напишете след всяка преразказана случка изречение, с което да обяснете защо се спирате точно на този момент, или с каква цел го включвате в отговора си.
- Формулирайте извод от всеки пример, който сте използвали.
- Обмислете заключителните изречения, с които ще обобщите изводите от доказателствената част.
- Напишете отговора си на житейския въпрос на чернова и след това го редактирайте. Препишете редактирания текст на белова.

- ▶ **Планът на текста** е съвкупност от последователно включените в текста подтеми, като може да се включи и кратко представяне на съществената информация по всяка от тях.
- ▶ **Когато създаваме свой текст**, правим план, като набелязваме какви ще бъдат частите на текста и каква ще е тяхната последователност; каква ще е подтемата на всяка част и каква съществена информация ще съдържа.
- ▶ **Когато анализираме чужд текст**, правим план, като разделяме текста на смислови части и последователно откриваме и записваме подтемата и съществената информация за всяка от частите.
- ▶ Стъпки при съставянето на план на чужд текст:
 - 1 стъпка:** Целият текст се прочита внимателно и се определя темата.
 - 2 стъпка:** Текстът се чете втори път, като се разделя на смислови части.
 - 3 стъпка:** Определят се подтемите на всяка част, като се откриват ключовите думи.
 - 4 стъпка:** Последователно се озаглавяват отделните смислови части на текста и към всяка от получените точки от плана може да се запише най-важното по съответната подтема.

Думата *план* в българския език се използва с различни значения, някои от които са:

1. Чертеж, който изобразява в плоскост нещо в умален вид. *План на сграда*.
2. Предварително обmisлен ред за извършване на нещо, срок за изпълнение то му. *План за действие*.
3. Кратко набелязване на съдържанието на нещо. *План на изказване*. *План на приказка/разказ*.
4. Място, разположение на някакъв обект в перспектива. *На преден план художникът е изобразил мъжка фигура*.

Последователните **точки в план на текст** може да се означават с:

- ▶ Отделните точки в плана може да се формулирам, като:
- ▶ се озаглавят отделните смислови части и се състави **план по опорни подзаглавия**;
- ▶ се постави въпрос към всяка смислова част (абзац) и се състави **план по опорни въпроси**;
- ▶ се изведе твърдение към всяка смислова част и се състави **план по опорни твърдения**.

Не забравяйте, че когато говорим по телефона, е задължително да спазваме съответния за тази речева ситуация етикет и да приключим разговора с етикетната формула **Дочуване**.

Посочете кои са различните между речевите ситуации, когато се обаждаме на **телефон 112**, на **класния ръководител** и на **близък роднин**. Разпределете се по гвойки, подгответе диалози в съответствие с всяка от ситуацията и ги разиграйте пред клас.

Прочетете текста и изпълнете задачите.

Телефон 112 е единен европейски номер за спешни и аварийни повиквания. На него може да се сигнализира в случаи на пожари, наводнения, земетресения; при необходимост от спешна медицинска помощ; при промишлени аварии и замърсявания на въздуха; при урагани ветрове, зимни бури; при автомобилни катастрофи или нарушения на обществения рег. Телефон 112 може да се избира от всяка точка на България денонощно, избира се директно, без ког, като обаждането е безплатно.

При всяко обаждане операторите определят истинността на сигнала. Първата задача е да се установи дали той е фалшиво обаждане, лоша „шега“, или реално събитие. Това става за около 20 секунди. Недобросъвестните обаждания се подават в полицията и се санкционират.

Когато на линията постъпи обаждане за реален инцидент, операторът попълва електронен картон. В него се отбележава кой, защо и откъде звъни, какъв е видът на инцидента и колко са пострадалите. Информацията се събира бързо с помощта на кратки уточняващи въпроси.

Конкретният случай веднага се пренасочва към съответната институция, която изпраща екип на мястото на инцидента.

1 Кой е предметът на общуването? Коя е темата? Запишете различни варианти за заглавие на текста.

2 Разделете текста на отделни смислови части и запишете ключовите думи във всяка от тях.

3 Разделете се на три групи и направете план на текста, като първата група формулира подтемите чрез подзаглавия, втората група – чрез въпроси, а третата група – чрез твърдения.

4 Отговорете писмено в 2 – 3 изречения на въпроса „*Защо не бива да се звъни на телефон 112 на шега?*“.

Прочетете текста и съставете план. Формулирайте точките по един от трите начина: чрез подзаглавия, чрез въпроси или чрез твърдения.

В едно малко градче, при една висока планина, при една голяма река имаше едно хлапе. Но то не приличаше на другите деца от градчето. Първо, то никога не вчесваше косата си и затова тя стоеше на главата му черлаба на челото и смащана отстрани, прилична на изгоряла от слънцето трева, през която е минала цяла черда¹ телци. Върху нея никога не бе поставяна шанка, защото това геме, което дружарите му, кой знае защо, наричаха Ян Бибиян, не можеше да търпи шанка на главата си. Колкото пъти и да попаднеше никаква шанка върху черлабите коси на Ян Бибиян, тя не стоеше там повече от една минута, падаше или отхвръкваше сама и никой вече не можеше да я намери.

Второ, никаква дреха не можеше да стои върху набитото и здраво тяло на Ян Бибиян здрава и чиста повече от един ден. Веднага тя съвсем изгубваше всянакъв приличен вид, изгубваше цвет и получаваше странни ленкави петна, кой знае от какво. Кал и прах я покриваха, ръбовете ѝ се напукваха, сякаш се засмиваха, и през тия отвори се напречваха като тънки ситни зъби скъсаните конци на шева.

Ян Бибиян не търпеше никакви обуща. Той обичаше да ходи бос и затова ходилата му бяха разплескани, пръстите — разперени, а кожата на коленете му беше груба, мазолеста и нацепена така много от вятър, студ, вода и други неизвестни причини, че понякога от някои от тия цепнатини течеше кръв. Върху кожата с нокът той понякога написваше името си Ян Бибиян и то личеше отдалеч.

Бедните му родители полагаха много труд и грижи, за да вкарат в пътя своето любимо и единствено момче, ала напразно. Нищо не помогна: нито сълзите на майка му, която генонощно работеше чуждо и тъчеше на стана, нито съветите на трудолюбивия му баща, които понякога се превръщаха в плесници или дърво. Баща му гледаше с големи грижи единственото лозе, що имаше, и носеше от планината дърва с магаренцето си, което по характер и послушност далече надминаваше непоправимия Ян Бибиян.

Елин Пелин, из „Ян Бибиян. Невероятните приключения на едно хлапе“

¹ Черда – стаго.

„Ян Бибиян“ е първият български фантастичен детски роман, който излиза в две части: „Ян Бибиян. Невероятните приключения на едно хлапе“ (1933 г.) и „Ян Бибиян на Луната“ (1934 г.). Автор е писателят Елин Пелин (1877 – 1949). През 1983 г. романът е адаптиран като комикс в списание „Дъга“ от художника Росен Манчев, а през 1985 г. по него е заснет детски филм.

Подгответе презентация за Горнотракийската низина, като запазите последователността от подтеми, които установихте в текста за Дунавската равнина.

Напишете текст описание на тема „Моята любима улица“, като се ръководите от следния план:

1. Къде се намира любимата ви улица?
2. Какви сгради и забележителности има на нея?
3. Как изглежда любимата ви улица в различните моменти от деното?
4. Как изглежда тя през различните годишни сезони?
5. Защо обичате тази улица?

Прочетете текста и съставете план. Формулирайте точките по един от трите начина: чрез подзаглавия, чрез въпроси или чрез твърдения.

Дунавската равнина е най-северната физикогеографска област в България. Простира се между р. Дунав на север и Предбалкана на юг, на запад достига до р. Тимок, а на изток – до Черно море. Докато на север, запад и изток равнината е ясно разграничена, на юг границата с Предбалкана на много места не е ясна и се прекарва условно. От запад на изток тази граница минава по северните подножия на предбалканските ридове Връшка чука, Венеца, Широка планина, Деветашкото плато, Търновските възвищения, Преславската планина и по р. Камчия достига до Черно море.

Дунавската равнина е богата на подземни води: грунтови води – разкриват се в по-големите вътрешни реки; карстови води – разпространени са в източната и в най-западната част на равнината. Тези води подхранват реките и обуславят както по-големите водни количества, така и по-равномерен режим.

Голямата част от реките в Дунавската равнина водят началото си от Старопланинската верига и Предбалкана (р. Огоста, р. Лом, р. Щебрица, р. Вит, р. Осъм, р. Янтра и гр.). Режимът, количеството и видът на валежите, както и величината на изпарението в съчетание с факторите на повърхността определят малката водоносност на тези реки.

Почвената покривка в Дунавската равнина се е формирала на степна и лесостепна растителност. Срещат се главно черноземни почви и в по-малка степен – сиви горски почви. Южно от зоната на черноземите преобладават тъмносивите горски почви, разпространени предимно в западната част и на изток от долината на р. Камчия. По ниските тераси на големите реки и в крайдунавските низини се срещат алувиални почви.

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете трите текста и изпълнете задачите към тях.

Вървя по улицата и си подсвирквам. В ръцете ми се поклаща буркан с вода. Весело ми е. В аквариума ми ще има още една рибка. Тя е може би най-хубавата. Заглеждам се усмихната в червените ѝ блестящи хриле. Край мен минават хора. Някои от тях поглеждат в буркана и се усмихват. (...)

Неволно ми се поиска да погала червената хубавица, да целуна подвижните ѝ като ветрила хриле. Но изведнъж пред мен изскочи кученце – малко, пухкаво, с червени като пламъчета очички. Не можах да устоя на силното си желание да го погледам отблизо, да му се порадвам. Затичах към него.

Звън от счупено стъкло. Богата плъзва към нозете ми и ги близва. Рибката се мята и подскача, блъска красивото си тяло в студения цимент. Навеждам се безмълвна и я поемам в ръцете си. След миг тя лежи неподвижна в дланта ми.

Вървях по улицата. Сълзи се търкаляха по бузите ми. Край мен минаваха хора. Те не ме забелязваха. (...)

Петя Дубарова, из „Случка на улицата“

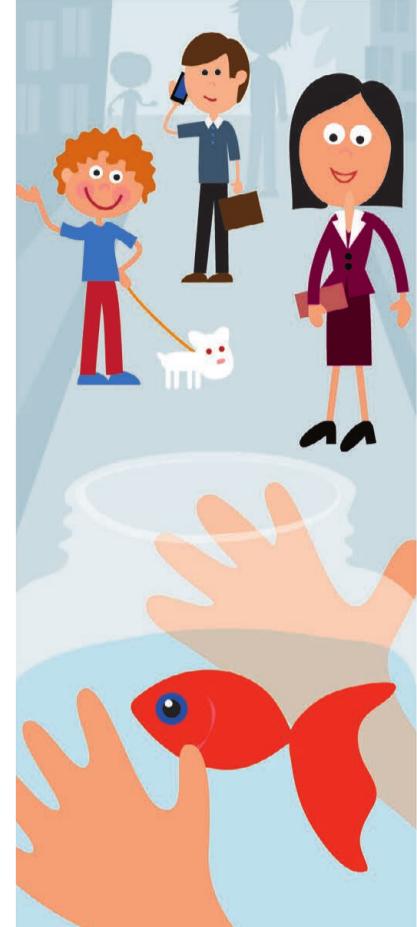
Последен танц

Листото като мъничка сълзица
отрони се във утромто студено
и сякаш е крило на златна птица,
изпърха то и падна уморено.

Лежи като самотна пеъчинка
в голямата студена пуста нива
и вечер го поглежда месечинка,
бездушна като горска самодива.

И слуша в скръб листото на тъжено
как вятърът извиба бавна песен,
че то е писъмцето позлатено,
последното писмо на тази есен.

Петя Дубарова

► Кои са **елементите** на речевата ситуация?

► **предмет** на общуването

► **цел** на общуването

► **участници** в общуването

► **условия**, в които проптича общуването

► Какво може да бъде **общуването** според речевата ситуация?

► пряко и непряко

► устно и писмено

► официално и неофициално

► Какво е необходимо за **смисловото единство** на един текст?

► **тема**

► една или повече **подтеми**

► една или повече **смислови части**

► **ключови думи**

► В зависимост от **речевата ситуация** какво се използва в текстовете?

► повествование

► описание

► разсъждение

Творчеството на Петя Дубарова е обичано и четено от деца и възрастни, защото разказва за познати и близки неща. Това са малките случки от всекидневието. Но в същото време тези случки подсещат за големите промени в човешкия живот, в природата, в света.

Езикът на поета говори различно от езика на природата. От една страна, нищо тъжно няма в падащото листо, това е безкрайното колело на живота, но от друга страна, „последното писмо на тази есен“ показва, че с изването на есента си отива лятото.

1 Прочетете текстовете, като поставяте логическо ударение на подходящите места.

2 Каква е целта на общуването за всеки от текстовете?

3 Определете темите на трите текста. Запишете свои варианти на заглавия на първите гла текста.

4 За всеки от текстовете запишете клечовите думи.

5 Определете смисловите части и подтемите на първия текст и му направете план.

6 Дайте примери за повествование и за описание в първите гла текста.

7 Докажете, че третият текст е разсъждение.

8 На какво се дължи промяната в настроението на героинята в първия текст?

9 Защо вторият текст е озаглавен „Последен танц“?

10 Как разбираете твърдението от третия текст: *Езикът на текста говори различно от езика на природата?*

11 Подгответе писмен отговор на житейския въпрос „Какво може да ме натъжи?“.

Подгответе презентация за Петя Дубарова.

КЛЮЧОВИ ПОНЯТИЯ

Език – основно средство за общуване.

Речева ситуация – ситуацията на общуването.

Включва следните елементи:

- предмет на общуването;
- участници в общуването:
говореш/пишеш – слушащ/четящ;
- цел на общуването;
- условия на общуването;
- текст, чрез който се осъществява общуването.

Форми на речевото общуване – писмено и устно.

Типове общуване – официално и неофициално.

Речев етикет – част от цялостния етикет на поведение – правила за поведение. Речевият етикет включва уместни за различни речеви ситуации изрази.

Тема на текста – това, за което се говори в текста.

ДУМИТЕ – СТРОЕЖ, ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОПИС

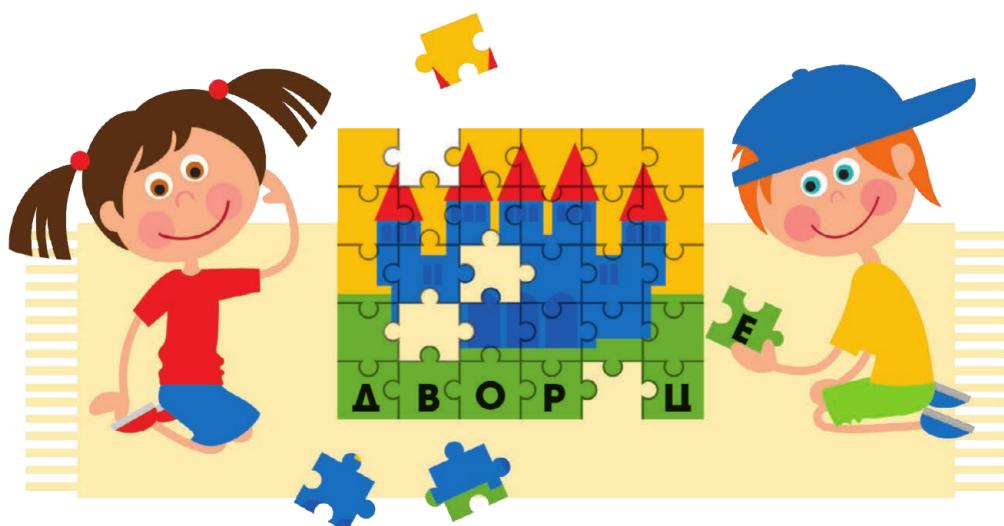
II

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- кои са гъвчета страни на думата
- кои думи са синоними, антоними и омоними
- как се изграждат думите
- кои са най-честите грешки при писане и в изговора

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите морфемен анализ
- да определяте речниковото значение на думите
- да направите изказа си по-точен и ясен
- да пишете и изговаряте думите правилно

РЕЧНИКОВО И ГРАМАТИЧНО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА

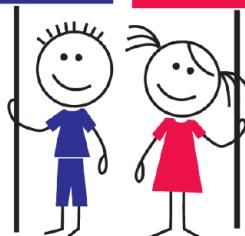
Думите в езика се разпределят в групи според това към коя **част на речта** се отнасят:

- **съществителни имена:** *ум, радост, красота*
- **прилагателни имена:** *умен, радостен, красив*
- **числителни имена:** *едно, две; първи, втори*
- **местоимения:** *аз, ти, той*
- **глаголи:** *ходя, играя, пея.*

глаголи

съществителни имена

► **Всяка дума има речниково значение.** То се разбира по един и същи начин от всички, които владеят даден език. **То е знание за нещата от действителността.** Например всички, които владеят български език, знаят, че:

- **кокиче** е най-ранното пролетно цвете с бял цвят, което цъфти и в сняг
- **стъклен** е, който е направен от стъкло
- **втори** е, който следва, идва след първия в редица от предмети или явления
- **ходя** означава придвижвам се, премествам се
- **аз** означава лицето, което говори.

► **Како част на речта думата има граматични признания – число, род, лице и др.** Граматичните признания на една дума оформят **нейното граматично значение**. Думите от една и съща част на речта имат еднакви граматични признания. Например:

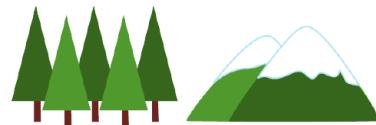
- **съществителните имена** имат *род*, изменят се по *число* и могат да се *членуват*;
- **прилагателните имена** се изменят по *род* и *число* и могат да се *членуват*;
- **глаголите** се изменят по *лице*, *число*, *време* и др.

Речниковото значение на думите се нарича още **лексикално значение**. Думите в един език съставят неговия речник.

С течение на времето лексикалното значение на дадена дума може да се промени. Така например думата *гора* в езика на нашите предци е означавала 'планина', думата *лято* е означавала 'година' и т. н.

Лексикалното значение на думите се описва в **тълковните речници**:

ягода – мн. ягоди, ж.

1. Тревисто растение с ароматни розовочервени плодове.
2. Плодът на това растение. *Брахме горски ягоди. Сладко от ягоди.*

Много от думите в езика се употребяват с **повече от едно значение**. Например думата *месец* може да означава *част от годината, която съдържа 30 или 31 дена*, но в приказките и в народните песни означава *луна*. Сравнете:

*След един **месец** имам рожден ден.*

*На небето изгрял ясен **месец**.*

Всяка дума има:

речниково значение

граматично значение

знанието ни за нещо от действителността, кое-то думата означава

граматичните признания (например число, род, лице, време) на думата

училище

речниково значение

учебно заведение, където учат ученици

граматично значение

съществително име, среден род, единствено число, нечленувана форма

Думите в езика според речниковото си значение са:

- ▶ **единозначни** – които имат **само едно значение**. Единозначни са например думите *птица, ястие, птиче, нощ, зеленчук, хартия*.
- ▶ **многозначни** – които имат **повече от едно значение**. Многозначни са повечето думи в езика.

В текста многозначните думи участват само с едно от значенията си. Кое е то, се разбира от контекста. **Контекст на думата са думите, с които дадена дума се свързва в изречение и в текст**. Сравнете значенията на думата *глава* в различни контексти:

*Баба я боли **глава**.*

(глава = част от тялото)

*Ще отговаря за това със своята **глава**.*

(глава = живот)

*Прочетох още една **глава**.*

(глава = част от писмен текст)

*В ястието се слага една **глава** лук.*

(глава = кръглата част от растение)

*От чина стърчеше **глава** на пирон.*

(глава = горната кръгла част от предмет)

*Той е **глава** на семейството.*

(глава = водач, ръководител)

Прочетете текста и изпълнете задачите към него.

Един ден Имо тръгна да налови малко риба, но нямаше море. Нямаше нищо освен Имо. Тъй че той си плю на ръцете и направи море – кълбо от вода. След това направи и малко риби, но те бяха глупави и мързеливи. Затова той взе душите на няколко делфина, които поне умееха да говорят, и ги омеси с глина в шепите си. Така промени формата им и те станаха хора. Бяха умни, но не можеха да плуват по цял ден, затова Имо гребна още малко глина, оваля я в шепи и я опече на огъня в рибарския си лагер. Така направи сушата.

Скоро хората запълниха цялата суша и изгладняха, така че Имо взе малко от нощта, оваля я в ръце и направи Локаха, бога на смъртта.

Имо обаче не остана доволен и промърмори:

– Държа се като геме, което си играе с пясъка. Този свят е грешен. Нямах план. Всичко е сбъркано. Ще го овалям в шепи и ще направя по-добър.

Но Локаха възрази:

– Глината е опечена. Хората трябва да умрат.

Имо се ядоса:

– Кой си ти да ме съдиш?

А Локаха отвърна:

– Аз съм част от теб, както всичко останало. Затова ти казвам: остави на мен смъртния свят, пък ти щига да си направиш по-добър. Аз ще властвам тук справедливо... А открия ли някого, който е полагал усилия, обогатил е този посредствен свят чрез своето битие, станал е повече от глината, от която е направен, ще му отворя врата към твоя съвършен свят и повече няма да е тленен, защото ще е част от звездите.

Имо реши, че идеята си я бива, защото беше негово собствено творение, и отиде да си направи нов свят в небето. Но прегу да стори това и за да не оставя всичко в ръцете на Локаха, той дъхна в шепи и направи другите богове, така че хората да умират, когато им дойде времето.

Ето защо сме родени във вода и не убиваме делфи ни, и все гледаме към звездите.

Историята в последния роман на известния английски писател Тери Пратчет „Нация“ е твърде чудновата. В един Тихи океан, по-различен от реалния, през 19. век, също по-различен от този, за който знаем от историята, юношата May се връща на родния си остров – Нацията, за да стане мъж, приключвайки традиционната церемония, чрез която се отбележва това събитие. Случва се обаче беда – огромна вълна връхлила острова и момчето се оказва съвършено само. Скоро May разбира, че вълната е запратила на неговия остров кораб, на чийто борд е Ермитруда – млада англичанка, която иска той да я нарича Дафни. Дафни още не знае, че инейната нация е сполетяна от унищожителна беда – епидемия, чиито жертвии са станали всички 139 души, застанали между баща ѝ и трона на Великобритания. Така May и Дафни се оказват в ролята на библейските герои Адам и Ева, защото са изправени пред необходимостта да изградят света отново.

Тери Пратчет, из „Нация“

+

Думите в **тълковния речник** се подреждат по азбучен ред и се включват с основните си форми. Освен лексикалното значение се посочват и типични граматични признания на думата (например **род**). На първо място се посочва **основното** значение на думата, а след това последователно се изброяват и **останалите** ѝ значения, ако има такива.

?

1 Препишете съществителните имена от първия абзац на текста (без повторящите се) и определете граматичните им признания.

2 В първия абзац на текста са употребени глаголни форми *тръгна, налови, плю, нямаше, направи, взе, умееха, говорят, омеси, промени, станаха, плуват, грабна,ovalя, опече, направи*. Запишете кой е общият граматичен признак за всички тези форми. По кой граматични признаки се различават?

3 Думата *звезда* е многозначна. Включете я в изречения, като я употребите в различните ѝ значения.

4 Ключова дума в текста е думата *свят*. Запишете прилагателните имена, с които тази дума е включена в общ контекст. Помърсете в тълковен речник значенията на всяко от тези прилагателни имена и ги запишете.

5 Преразкажете първия абзац от текста, като си представите, че вие сте на мястото на Имо. Започнете така: *Един ден тръгнах да наловя малко риба, но нямаше море...*

След като напишете преразказа си, сравнете глаголните форми в него с тези от текста. По кой граматичен признак се различават?

6 Разпределете изреченията в две отделни групи – в едната включете изреченията, в които думата *море* е употребена с основното си значение, а в другата – изреченията, в които тя е в преносно значение. Опишете всяко от двата значения на думата *море*.

Морето беше спокойно като езеро.

Пред очите ѝ се простираше цяло море от цветя.

Погледът ѝ потъваше в море от непознати лица.

Той не знаеше как да стигне до брега на морето.

7 Ако вие имахте силата да сътворите нов свят, опишете какъв бы бил той, в съчинение със заглавие „*Светът, който искал да сътворя*“.

8 В романа на Тери Пратчет „Нация“ се случват фантастични неща. Думата *фантастичен* е чужда по произход. Открийте я в речник на чуждите думи и запишете значенията ѝ. Докажете, че те са различни, като съставите изречения.

ВИДОВЕ ДУМИ СПОРЕД РЕЧНИКОВОТО ИМ ЗНАЧЕНИЕ И ЗВУКОВИЯ ИМ СЪСТАВ

- **Речниково значение** – нарича се още лексикално значение. Това е значението на думата, с което тя участва в даден контекст.
- **Контекст** – думите, с които дадена дума се свързва в изречение и в текст.
- **Синоними** – думи с различен звуков състав и сходно значение.
- **Антоними** – думи с различен звуков състав и противоположно значение.

За да сте сигурни кога са синонимите и кога – антонимите на дадена дума, правете справки в **синонимен речник** и в **речник на антонимите**.

- В българския език има думи, които звучат по един и същи начин, но означават съвсем различни неща. Такива думи се наричат **омоними**.

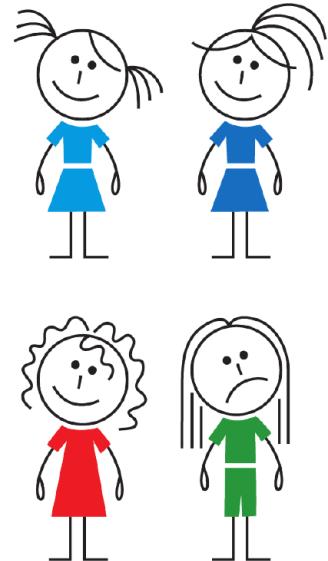
Какво означават думите омоними, се разбира от контекста. Сравнете:

*Ще посетим този древен град.
Дъждът премина в едър град.*

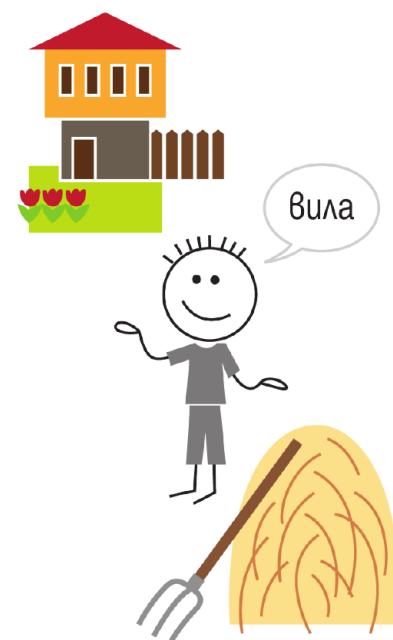
- Важно е да се прави разлика между **многозначните думи** и **думите омоними**. Между основното значение и останалите значения на една многозначна дума има някаква смислова връзка, докато между значенията на думите омоними няма никаква смислова връзка. Сравнете:

*Минахме по моста над реката.
Можеш ли да правиш мост от право положение?*

Думата **мост** е многозначна. Тя е употребена с различни значения, но между тях има нещо общо – те са свързани с представата, че мостът като строително съоръжение и мостът като гимнастическа фигура си приличат.

Думата **омоним** е образуван от гръцките думи **хомос**, която означава *еднакъв*, и **онима**, която означава *име*, т. е. омоними са еднакви назования на различни неща.

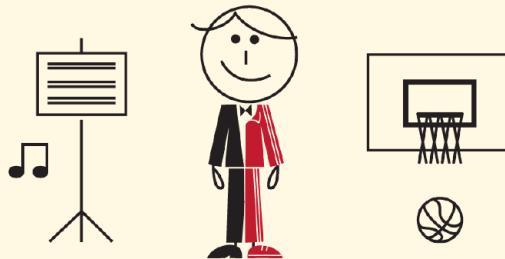

► Синонимно гнездо – множество от думи със сходно значение. Например: добър, добросърден, добродушен, благ, благодушен.

► Има думи, които се изговарят по един и същи начин, но се пишат различно: рог и рок; куб и куп.

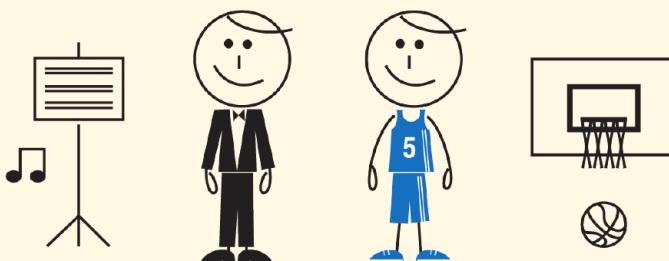
► Омоними са и думи, които се пишат по един и същи начин, но се изговарят с различно ударение: парà и парà; вълна и вълнà.

Тя има дълга къдрава **koca**¹.

Дядо коси тревата с **koca**².

Думата **koca** в първото изречение няма нищо общо по значение с думата **koca** във второто изречение. Следователно koca¹ и koca² са две различни думи и са омоними.

Ето как може да бъдат представени в таблица различните групи думи според звуковия си състав и лексикалното си значение:

Видове думи	Звуков състав	Лексикално значение	Примери
синоними	различен	сходно	учтив – вежлив приятел – другар говоря – приказвам
антоними	различен	противоположно	учтив – груб приятел – враг говоря – мълча
омоними	единакъв	различно	град ¹ – населено място град ² – вид валеж кока ¹ – космите по главата кока ² – земеделско сечиво

Прочетете две приказки с едно и също заглавие: едната – българска, а другата – руска.

Правдата и Кривдата

Веднъж Правдата и Кривдата се скарали как е по-добре да се живее – с лъжа или с истина. Кривдата винаги, че с лъжата се живее по-добре, а Правдата – че трябва да се почита истината. Кривдата предложила да се хванат на бас на сто гроша¹ и да отидат при писаря той да реши спора им. Съгласила се Правдата.

Отишли при писаря. Като разбрали, че са се обзаподели за сто гроша, той отсъдил, че е по-добре да се живее с лъжа. Правдата извадила от джоба си сто гроша и ги дала на Кривдата, но все повтаряла, че трябва да се живее с истината.

Тогава Кривдата предложила да отидат при съдията да реши спора им – ако той отсъди, че Правдата печели, Кривдата ще ѝ даде хиляда гроша, но ако и той каже, че Правдата губи, Кривдата ще вземе двете ѝ очи.

Съгласила се Правдата. Отишли при съдията, но и той отсъдил като писаря. Тогава натъжената Правдата дала очите си на Кривдата.

Мрак паднал пред Правдата и тя запълзяла опином по земята. Стигнала до едно блато и легнала в тревата, поникнала от влажната пръст. В полунощ на това място се събрали дяволите. Най-старият от тях започнал да разпитва другите кой какво зло е направил. Като дошъл ред на Кривдата, тя се похвалила, че е спечелила сто гроша от Правдата и е взела очите ѝ. Тогава най-старият дявол я смъмрил да не се хвали, защото Правдата може да си върне очите, ако ги натрие с трева от това място. Чула това Правдата и щом денят прогонил нощта, накъсала трева, натрила очите си и прогледнала. Взела със себе си от вълшебната трева и тръгнала по пътя.

В това време се разчуло, че царската дъщеря ослепяла и царят е обявил голяма награда за оня, който я излекува. Разбрала за това Правдата и отишла право в царския дворец. Натрила очите на царкнята с вълшебната трева и тя прогледнала. Зарадвал се царят и щедро възнаградил Правдата.

Руска народна приказка

¹ Грош – гребна парà.

Правдата и Кривдата

Веднъж Правдата и Кривдата влезли в една кръчма. Там яли и пили, колкото могли. Като тръгнали да си излизат, кръчмарят ги попитал:

– Е, добре, като ядохте и пихте, кой ще плати?

Кривдата му казала гневно:

– Нали ти платих?... Или искаш да ти се плаща по два пъти!

Човекът се смяял от този отговор и рекъл:

– Помисли, моля ти се, да нямаш грешка.

– Платих ти, ей, човече, платих ти! – забикала силно Кривдата.

Човекът, като видял каква е работата, обрънал се към Правдата, която мирно и кромко стояла настрани, и рекъл:

– Правдо, Правдо, ами ти защо мълчиш?

– Че какво да правя, като и аз заедно с Кривдата ядох и пих! – тихо отговорила Правдата.

Българска народна приказка

?

- 1** От коя прилагателни имена са образувани имената на героините в гвете приказки? Запишете формите им за мъжки род единствено число и определете лексикалното им значение и звуковия им състав. Какви са гвете прилагателни имена според него?
- 2** И в гвете приказки са употребени синоними и антоними. Открийте ги и ги запишете.
- 3** В текста на руската приказка за Правдата и Крибдата са употребени думите *бас* и *пръст*. Запишете лексикалното им значение в този контекст. Докажете, че тези думи имат омоними, като ги включите в нови контексти.
- 4** Начертайте в тетрадките си таблицата и я попълнете с думи, които характеризират гвете героини според първата и според втората приказка.

Герои:	Правдата	Крибдата
В българската приказка		
В руската приказка		

- 5** Презгрупирайте думите, които попълнихте в таблицата от задача 4, като запишете кои от тях са синоними и кои – антоними.
- 6** Докажете, че думите *вила*, *раничка*, *съд*, *лира*, *ток* са омоними, като ги включите в двойки изречения.
- 7** Потърсете в училищната библиотека или в интернет синонимен речник и открийте в него три думи, които имат повече от пет синонима. Запишете тези думи и синонимите им гнезда.
- 8** Включете всеки от синонимите на една от избрани думи от задача 7 в изречение и направете извод в какви речеви ситуации е уместно да се използват различните синоними.
- 9** Запишете двойки думи – антоними, които да означават *време*, *размер*, *температура*, *място*. За да си помогнете, използвайте речник на антонимите. Включете всяка двойка в едно изречение.

ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР НА ДУМАТА В ЗАВИСИМОСТ ОТ НЕЙНИЯ МОРФЕМЕН СТРОЕЖ

► Части на думата, които определят нейното лексикално значение:

► **корен** – носи основното значение на думата:

при - **каз** - k - a - ma

► **представка** – намира се пред корена:

при - **каз** - k - a - ma

► **наставка** – намира се след корена:

при - **каз** - **k** - a - ma

► **Окончанието** стои в края на думата. С него образуваме форми за **число, род, лице и време** на думите.

► Съществителните, прилагателните и числителните редни имена имат неченувани и членувани форми. Членуваните форми на имената съдържат **определителен член**:

при - **каз** - **k** - **a** - **ma**

► **Сродни думи** – думи с един и същи корен.

Словообразуващи морфеми – формират лексикалното значение на думата. Ако се промени някоя от словообразуващите морфеми, се образува друга дума:

из
в
пре
го
раз

глед
раз
вор
пим
каз

из
ејк
млад
ост
ичък

► Частите на думата, които носят нейното **лексикално значение и граматичните ѝ признаки**, се наричат **морфеми**.

Видове морфеми

Словообразуващи морфеми

- корен
- представка
- наставка

Формообразуващи морфеми

- окончание
- определителен член

Представки:
в- (въ-), о-, с- (съ-), у-, го-,
за-, из-, не-, об-, от-, без-,
зад-, под-, пре-, раз- и гр.

Насловки:

-ар, -ач, -ва, -ен, -иц, -иш,
-к, -ост, -тел и гр.

Формообразуващи морфеми – служат за образуването на различни форми на една и съща дума. Ако се промени някоя от формообразуващите морфеми, думата остава същата, но се променя нейната форма.

Независимо от това как се произнасят, **морфемите в българския език се пишат по един и същи начин**.

Изговаря се: Пише се:

[чуство]	чу <u>в</u> ство
[весник]	вес <u>т</u> ник
[радосни]	радос <u>т</u> ни

Гласната Е се изговаря винаги, както звучи под ударение.

Правилно: Неправилно:

Веселин	[<i>Висилин</i>]
време	[<i>времи</i>]
ходихме	[<i>ходихм</i> и]

В думите *искам*, *искрен*, *истина*, *история*, *исполин* **ис-** е част от корена, а не представка.

Как се прави морфемен анализ?

1 стъпка:

Оmkрийте **корена**. Това става, като образувате сродни думи чрез добавяне и премахване на представки и наставки. Коренът е онази част от думата, която присъства във всички сродни думи: *отк^{ри}вателите – крия, закривам, скр^ит, покривам, скр^ивалище*.

2 стъпка:

Сега вижте има ли нещо пред корена. Така ще откриете **представката** – тя е тази част от думата, която се намира пред корена: *отк^{ри}вателите*. За проверка се образуват думи със същата представка, но с други корени: *отбор, отглеждам, отсъствам*. В някои думи има две, а в по-редки случаи – три представки.

3 стъпка:

А сега вижте как завършва думата. Ако тя е съществително, прилагателно или числително име, проверете дали е членувана, и отделете **определятелния ѝ член**: *отк^{ри}вателите – отк^{ри}ватели*.

4 стъпка:

След това идва ред на **окончанието** – образувайте различни нечленувани форми за род, число или за лице в зависимост от това каква част на речта е думата. Окончанието е онази част в края на думата, която се променя при образуването на формите ѝ. За да го откриете, образувайте други форми на думата и отделете тази част, която отличава дадената форма от другите: *отк^{ри}вател – отк^{ри}ватели; смел, смела, смело, смели; търсих, търсихме, търсихте...*

5 стъпка:

Най-накрая се открива **наставката** (една или повече) – това е частта от думата, която се намира между корена и окончанието. За проверка образувайте думи със същата наставка (или наставки), но с други корени. В думата *отк^{ри}вателите* има две наставки: *-ва- и -тел-*: *каз^{ва}м, тръг^{ва}м, поч^{ва}м; жи^{тел}, гад^{ател}, учи^{тел}*.

Прочетете един любопитен текст за облеклото на древните атингани.

Атинганското население представлявало необичайно ярка картина. Дрехите на атинганите били ярки и пъстроцветни, особено у младите – пурпурни, червени, зелени и сини. Никой мъж не се обличал в жълто. Жълтото било приемливо само за жени. Белите дрехи били обточени с ярки кантове.

Женското облекло било изключително просто – състояло се от хитон, спускащ се до петите. В тази дреха полата и елекът били едно цяло. Понякога дрехата имала ръкави, а понякога оставяла открити раменете, като се закопчавала на плещите с камарама. Това било облекло, ушито от мека и тежка материя, главно вълнена, но понякога и памучна. Най-често тази „рокля“ била бяла, с цветна ивица по долния ръб. Пристягала се с пояс, чрез който можело да се променя формата ѝ. Девойките носели пояса на талията, а омъжените – под гърдите. Ръцете оставали открити.

Описаната дреха била домашна, неприлично било жените да се появят в такъв вид на улицата. Пък и не била особено топла. Затова на излизане жените слагали наметало. Голямо внимание се отдавало на умението да увиеш около себе си това бяло или розово парче плат, широко половин метър и гва и половина пъти по-дълго, обточено с пурпурна или черна лента.

От интернет

► Съществуват **корени омоними** – те имат еднакъв звуков състав, но са различни по значение. Разликата в смисъла им се откроява благодарение на другите словообразуващи и формообразуващи морфеми, с които се съчетават. Сравнете:

нос	нося
носле	носач
носен	пренос
чинонос	вносител

► В някои суми има не един, а гва корена. Такива суми се наричат **сложни** суми.

1 Препишете думите и подчертайте представката във всяка от тях.

представлявало, обточени, изключително, състояло се, ушито, пристягала се, отдавало се, омъжените, оставали, открити, описаната

2 Състезавайте се кой ще измисли и ще напише повече суми с представките *пред-, из-, от-*.

3 Прочетете отново първия и последния абзац на текста и открийте в първия едно, а в последния – гве съ-

► Груба **правописна грешка** под влияние на изговора е:

► га се напише буква за **беззвучна съгласна** вместо буква за **звукна съгласна** или обратното:

б ↔ *n*
в ↔ *ф*
г ↔ *k*
г ↔ *m*
ж ↔ *ш*
з ↔ *с*

► га се напише буква за **мясна гласна** вместо буква за **широва гласна** или обратното:

а ↔ *ъ*
е ↔ *и*
о ↔ *у*

► **Правете проверка за правописа:**

► на **съгласни** – като образувате форма на думата или намерите нейна сродна дума, в която съмнителната съгласна е пред гласна: *rog* – *rodove*, *mig* – *migът*...;

► на **гласни** – като образувате форма на думата или намерите нейна сродна дума, в която съмнителната гласна е под ударение: *духовен* – *дух*, *самотен* – *сам*.

► **Ako се съмнявате за правописа и правоговора на някоя дума, правете проверка в речник.**

ществителни имена, които се състоят само от корен. Напишете всичките им форми и направете извод какви са те като части на речта.

4 Напишете колкото се може повече сродни думи на всяка от думите, които запишахте според условието на задача 3.

5 В първия абзац на текста е употребена една сложна дума. Запишете я и образувайте две групи нейни сродни думи: едната – с първия, а другата – с втория ѝ корен.

6 Прочетете още един текст, който ще ви пренесе в Древна Атина.

От 7- до 16-годишна възраст момчетата в Древна Атина постъпвали в основно училище. В него се изучавали основно четене и писане, а след това – и различни науки. Учебните предмети обхващали: четене, писане, литература, музика, пеење, математика и рисуване.

Началното училище полагало основите на хармоничното духовно възпитание. От 12-годишни момчетата започвали заниманията си в гимнастическо училище, където разширявали началното си образование. В гимнастическото училище младежите изучавали 5 дисциплини: бягане, скачане, борба, хвърляне на коне, хвърляне на диск.

В първия абзац са употребени четири сродни думи. Отривките ги и ги запишете. Направете им морфемен анализ.

7 Думите *четене*, *писане*, *пеење*, *бягане*, *скачане* назовават дисциплини, изучавани в древното атинско училище. Направете им морфемен анализ и ще откриете, че те имат еднакъв морфемен строеж. Като използвате знаците за означаването на различните морфеми, наричавайте модела, по който са построени тези думи.

Какви са те като части на речта? Състезавайте се кой ще напише повече други думи, изградени по същия модел.

8 Препишете думите, като попълните липсващите букви.

бе_трашен, *по_иквам*, *и_ипвам*, *ра_тояние*, *и_креност*

Докажете, че сте работили вярно, като направите морфемен анализ.

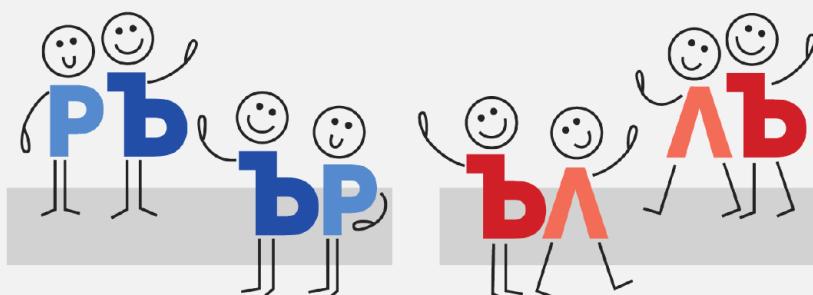
12

ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ. ПОДВИЖНО Ъ. НЕПОСТОЯННО Ъ

Съчетанията на **ъ** с **Р** и **Л** в някои сродни думи се проявяват по различен начин – като **-ър-** и като **-ръ-**, като **-ъл-** и като **-лъ-**. Сравни:

държа – *дръжка* **мълча** – *мълквам* **пълня** – *плънка*

Правилото за **подвижно** **ъ** има много **изключения**. Ето някои от тях – запомните правилния им изговор и правописа им:

бърз	<i>говършвам</i>
дълг	<i>прекършвам</i>
сърп	<i>разтърсвам</i>
жълт	<i>забърсвам</i>
вълк	<i>разбърквам</i>
хълм	<i>свършивам</i>
кълн	<i>скълцивам</i>

► **ъ**, кое то е ту пред, ту след **Р** и **Л** в сродни думи, се нарича **подвижно** **ъ**.

► Произнася се и се пише **-ъР-** и **-ъЛ-** в **многосрични думи**, когато след тях следва **една съгласна**:

бъркам, *вържка*, **гърмя**, *държа*, **зърно**, *съргит*, **търпя**,
кълвач, *мълча*, **пълзя** и т. н.

► Произнася се и се пише **-Ръ-** и **-Лъ-**:

► **в едносрични думи:**

връб, *връх*, **гръд**, *гръм*, **пръб**, *кръб*,
млък!, *жълч* и т. н.

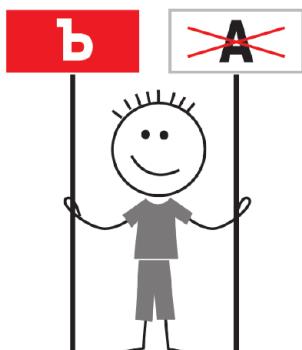
► **в многосрични думи**, когато след **-Ръ-** и **-Лъ-** има **гве или повече съгласни**:

сръгло, *тръпка*, **гръмна**, *дръжка*, **връзвам**,
бръкна, *зрънце*, **клъвна**, *мълкна*, **пълзя** и т. н.

В българския език има много **съществителни имена**, които съдържат **наставка -ък**. Въпреки че в множествено число **ъ** в повечето от тези думи не изпада, те се пишат с **ъ**. Запомнете тези думи:

блъсък	отрязък
данък	писък
замък	пламък
камък	плясък
кремък	ремък
крясък	святък
мозък	списък
момък	трясък

Ако се съмнявате дали се пише **-А-** или **-ъ-** в последната сричка на думата, **образувайте формата за множествено число**.

- Ако **гласният звук изпада**, пишете **ъ**: щедър – щедри; рекъл – рекли; литър – литри.
- Ако **гласният звук се запазва**, пишете **А**: гъвка~~в~~ – гъвка~~ви~~; казал – казали; къдр~~а~~в – къдр~~ав~~и.

ъ в последната сричка на думи, което изпада във формите им за множествено число, се нарича **непостоянно** **ъ**. Думите с непостоянно **ъ** са от различни части на речта:

Съществителни имена		Прилагателни имена		Глаголни форми	
Форма с непостоянно ъ	Форма за проверка	Форма с непостоянно ъ	Форма за проверка	Форма с непостоянно ъ	Форма за проверка
вихър	вихри	жалък	жалки	влязъл	влезли
вятър	ветрове	ловък	ловки	донесъл	донесли
литър	литри	малък	малки	могъл	могли
метър	метри	мокър	мокри	облякъл	облекли
център	центрове	мъдър	мъдри	некъл	некли
шифър	шифри	пъстър	пъстри	рекъл	рекли

Прочетете откъс от романа на Артър Кларк, в който се разказва за началото на едно интересно пътуване.

Да бъдеш капитан на единствения кораб на Луната, беше отлиchie, което изпълваше със задоволство Пам Харис. Докато пътниците се качваха на „Селена“ и се надпреварваша за места до прозорците, той си помисли как ли ще мине пътуването сега. Нямаше познати лица; бяха нова група, пламнали от нетърпение за първото си пътешествие. Повечето от пътниците бяха типични туристи...

Но за всички Морето на жаждата беше новост. Зад прозорците на „Селена“ неговата сива и прашна повърхност се простираше до звездите. Над него висеше нашърбеният сърп на Земята, кацнал върху небето, от което не бе изчезвал милиарди години. Ярката синьо-зелена светлина на родния свят обливаше странната почва със студено сияние – а и наистина беше студено, може би сто и шестдесет градуса под нулата откъм незашитената страна.

Само по видът никой не би могъл да каже дали морето е течно, или твърдо. То беше напълно гладко и еднообразно, лишено от безбройните пукнатини и цепнатини, които браздяха останалата част на този пуст свят. Никакво възвишение, скала или камък не нарушаваша това еднообразие. Нито едно море на Земята, нито гори воденичен вир не е бил толкова спокоен.

Това море беше от прах, не от вода, чуждо на всяка-къв човешки опум, и именно заради туй пленяващо и привличаше хората...

Артър Кларк, из „Лунен прах“

1 В текста са употребени шест думи, които съдържат подвигно **Ь**. Една от тях – *сърп*, няма сродни думи, чрез които да се илюстрира „прескачането“ на **Ь** след **P**. Открийте останалите пет думи и ги запишете. Ще ви помогнат редовете с техни сродни думи.

- *тръпна, тръпка, изтръпна, търпя, нетърпелив*

► С двойно **-Н-** се пишат форми на прилагателни имена на **-нен** и образувани от тях думи:

~~лунен – лунена~~
~~ранен – ранена~~
~~конен – конена~~

► С едно **-Н-** се пишат форми на прилагателни имена на **-н** и образувани от тях думи:

фин – фини (детайли)
единствен – единствени
писмен – писмени

► С **-ТТ-** се пишат:

► членуваните форми на съществителни имена от ж. р. ег. ч. на **-т**:

пролет+та,
младост+та,
хубост+та

► членуваните форми на числителни имена на **-т**:

пет+те,
шест+те,
единайсет+те

► думи с представка **от-**, чийто корен започва с **-т-**:

*от+тласквам,
от+тогава,
от+тук*

► С **-ЩТ-** се пишат членуваните форми на съществителни имена от ж. р. в ед. ч. на **-щ:**

*свещ+та
мощ+та
пеш+та*

→

- *пръв, първолак, първенец, първичен, първостепенен*
- *връх, върховен, вършина*
- *щърбаб, нащърбя, щръбла, щръбъло*
- *пълен, пълня, пълнота, пълнеж, пълнка, подплънка*

2 Влезте в ролята на учител. Посочете свой съученик, когото да изпитате, след това изберете една от групите със сродни думи към задача 1. Нека вашият съученик да обясни позицията на **Ъ** спрямо **P** или **L** в думите от тази група. След като изпитването завърши, мотивирайте своята оценка на отговора.

3 В последните две абзаца на текста са употребени общо три думи, в които се съдържа непостоянно **Ъ**. Открийте ги и ги запишете. Срещу всяка от тях запишете форма, чрез която да докажете, че в наставката ѝ се съдържа **Ъ**.

4 В първия абзац на текста са употребени три сродни думи, в чийто корен се съдържа **Ъ**. Открийте ги и ги запишете. В коя от тях **Ъ** е под ударение, и в коя – извън ударение? Обяснете как може да се провери правописът на думите, в които **Ъ** е извън ударение.

5 Във втория абзац на текста има две съществителни имена и едно числително име, които се пишат с гвойно **-Т-**, когато са членувани. Открийте ги и напишете по две изречения с членуваните им форми.

6 В откъса от „Лунен прах“ е описано едно странно море. Камо имате предвид информацията от откъса, направете писмено описание на това море със свои думи. Време за работа – 10 минути.

7 Разменете тетрадката си с някого от съучениците си. Нека всеки провери текста на другия за правописни и пунктуационни грешки. Обсъдете по гвойки грешките, които сте открили.

8 Препишете текста, като поправите допуснатите правописни грешки и се обосновете.

За рождения ми ден ми подбраха малак златен чъсовник с финна кожена каишка. На циферблата има две скапоцени камачета. Нямам тарпение да го покажа на приятелите си.

13

ДУМИТЕ – СТРОЕЖ, ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОПИС (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

Толкова малки и толкова изящни, често пъти толкова стари и в същото време пълни с живот, краси-вите пейзажи от цветя, дървета и скали в саксии на всички езици се наричат с едно име – бонзай. В Япония, където религията проповядва преклонение към природата, възрастта и предците на човешкия род, бонзай е високо почитано изкуство.

В буквален превод от японски бонзай означава „засадено в поднос“. Отглеждането на миниатюрче в красив керамичен съд води началото си от Китай. Преди повече от 2000 години, по време на управлението на династията Хан, градинари започват да отглеждат и моделират миниатюрни природни пейзажи в подноси, както и да садят цветя и нискостеблени дръвчета в саксийки с различни форми – кръгли, ovalни, продълговати.

През XII век будистки монаси пренасят образци на изкуството бонзай в Япония с твърдото убеждение, че това са свещени предмети – наричали ги „зелените стъпала към небето“, защото изобразявали връзката между Създателя на Вселената и човека.

От интернет

1 В текста са употребени съществителните имена *природата, възрастта, градинари, превод, връзката, подноси*. Направете им морфемен разбор.

2 Докажете, че в думите *изкуство, предци* и *отглеждане* из-, пред- и от- са представки, като образувате други думи с тях.

3 Запишете колкото можете повече синоними на думите *малък, стар, красив*. Трансформирайте първото изречение от текста, в което са употребени тези думи, като ги замените с подходящи за контекста синоними.

Какви гъва тина значения има думата?

► **Речниково значение** – това, което думата означава в определен контекст.

► **Граматично значение** – това каква част на речта е думата и какви са нейните граматични признания – например: *число, род, лице, време*.

Как се прави морфологичен анализ на думата?

► Определя се **каква част на речта е**.

► Определят се **граматичните и признания**.

► **Как се групират думите по признания звуков състав и значение?**

► **Синоними:**

- различен звуков състав;
- сходно значение.

► **Антоними:**

- различен звуков състав;
- противоположно значение.

► **Омоними:**

- еднакъв звуков състав;
- различно значение.

► Какви видове са значещите части на думата – **морфемите**?

► Словообразуващи:

- корен;
- представка;
- наставка.

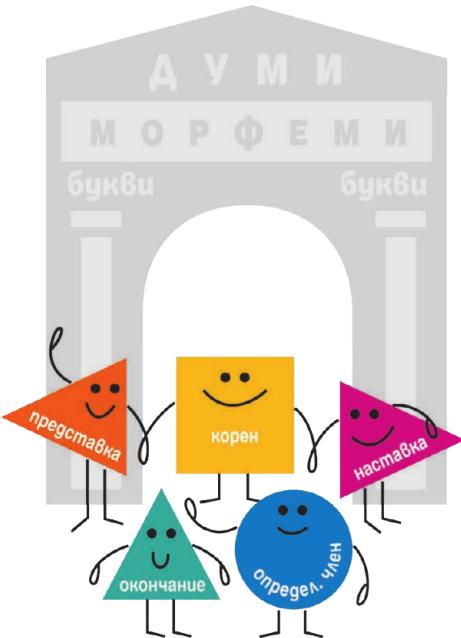
► Формообразуващи:

- окончание;
- определителен член.

► Как се прави **морфемен анализ** на думата?

Отделят се последователно:

- коренът;
- османалиште морфеми, които думата съдържа:
 - **представката** (една или повече);
 - **определителният член**;
 - **окончанието**;
 - **наставката** (една или повече).

4 В текста са употребени думите *дървета*, *пълни*, *продълговати*, *връзката*. Докажете, че в тези думи има подвижно **Ь**, като запишете техни сродни думи.

5 Напишете антоними на думите *малък*, *стар* и *красив*. Включете ги в изречения.

6 Думите *език*, *съд* и *скали*, употребени в текста, имат омоними. Докажете го, като включите тези думи в двойки изречения, в които контекстът откроява различното им значение.

7 Докажете, че думите *време*, *роди високо*, употребени в първия абзац на текста, са многозначни, като включите всяка от тях в различни контексти. Запишете различните значения на тези думи, а след това сравнете това, което сте написали, с описание на значенията на думите в тълковен речник.

8 Петокласник е подготвил информация за празника Бабинден, но в текста си е допуснал правописни грешки. Открийте ги и обясните правописа на всяка от срещените думи.

Бабинден е български празник, одбележван на 8 януари в чест на бабата акушерка в селото. От 1951 година 21 януари е обявен за ден на рудилната помощ.

Празникът се състои от три основни елемента.

1. Къпане на малките деца от бабата – сапровожда се с благословий, намазване на децата с леп и масло, дъряване на бабата с вълна и обредни кравайчета.

2. Густвуwanе на малките булки в дома на бабата. Участват всички, чиито деца бабата е израждъла през годината.

3. Къпане на бабата – убичаят е распространен само в отделни селища в България. Жените одкарват бабата на реката или кладенеца, където става обредното искузване.

9 Направете в тетрадките си таблица по модела и разпределете в нея думите, като попълните липсващите букви **А** или **Ь** в тях: *мал_k*, *пал_в*, *топ_л*, *вляз_л*, *крех_k*, *каз_л*, *рек_л*, *гъвк_в*, *пърг_в*, *жил_в*

Думи с А	Думи с непостоянно Ь

КЛЮЧОВИ ПОНЯТИЯ

Речниково значение на думата – нарича се още лексикално значение. Това е значението, с което думата участва в определен контекст. Разбира се по един и същи начин от всички говорещи един език.

Граматично значение – включва набора от граматични признания на дадена дума. По този набор дадена дума се отнася към определен клас думи, които притежават същите граматични признания.

Синоними – думи с различен звуков състав и сходно лексикално значение.

Антоними – думи с различен звуков състав и противоположно лексикално значение.

Омоними – думи с еднакъв звуков състав и различно лексикално значение.

Непостоянно Ъ – Ъ, което изпада от последната сричка във формата за множествено число на дума: *ловък – ловки*.

Подвижно Ъ – Ъ, което в различни форми на дума, както и в някои нейни сродни думи променя мястото си в съчетание с *р* и *л*: *връх – върховен*.

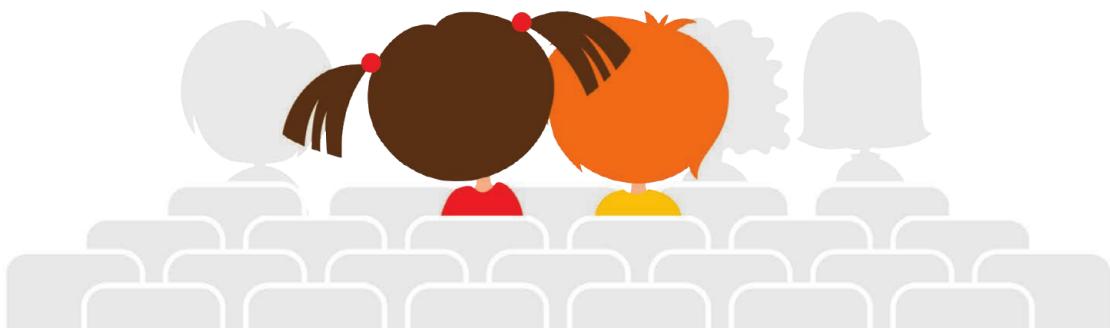
ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- кои са и по какво се отличават частите на речта
- какво представляват местоименията
- каква информация за времето може да носи глаголът
- с какво се характеризират наречията и предлозите

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите морфологичен анализ
- да използвате правилно глаголните форми за време
- да използвате правилно форми на местоимения
- да използвате правилно предлози и наречия

ИЗМЕНЯЕМИ ЧАСТИ НА РЕЧТА. МЕСТОИМЕНИЕ

Според това колко и какви форми имат, думите се разпределят в групи, наречени части на речта.

Части на речта

Изменяеми
(повече от една форма)

- ▶ съществително име
- ▶ прилагателно име
- ▶ числително име
- ▶ глагол
- ▶ **местоимение**

Неизменяеми
(само една форма)

- ▶ наречие
- ▶ предлог
- ▶ съюз
- ▶ частица
- ▶ междууметие

За да определите **род** на съществително име, пред формата за **ед. ч.** поставяйте думите **един**, **една**, **едно**:

(един) *камион* → м. р.
(една) *скорост* → ж. р.
(едно) *колело* → спр. р.

▶ **Съществителните имена:**

- ▶ имат **постоярен род** – мъжки, женски или *среден*
- ▶ изменят се по **число** – *единствено, множествено*
- ▶ могат да бъдат *членувани* или *нечленувани*.

Род	Ег. ч.	Мн. ч.	Членувани форми
м. р.	<i>okean</i>	<i>okeanu</i>	<i>okeana(ъ)m</i> , <i>okeanime</i>
ж. р.	<i>reka</i>	<i>reku</i>	<i>rekama</i> , <i>rekime</i>
ср. р.	<i>езеро</i>	<i>езера</i>	<i>езерото</i> , <i>езерата</i>

▶ **Прилагателните имена:**

- ▶ изменят се по **род** – мъжки, женски или *среден*
- ▶ изменят се по **число** – *единствено, множествено*
- ▶ могат да бъдат *членувани* или *нечленувани*.

Род	Ег. ч.	Мн. ч.	Членувани форми
м. р.	<i>lek</i>	<i>lek<u>u</u></i>	<i>лекия(m)</i> , <i>леките</i>
ж. р.	<i>leka</i>	<i>lek<u>u</u></i>	<i>леката</i> , <i>леките</i>
ср. р.	<i>leko</i>	<i>lek<u>u</u></i>	<i>лекото</i> , <i>леките</i>

В текста **прилагателните имена** приемат **рода** и **числото** на думата, която поясняват.

Качествени са прилагателните, които се съчетават с **по-** и **най-**. Тези форми наричаме **степенувани**.

Останалите прилагателни са **относителни**.

Степенуваните форми на прилагателните винаги се пишат с чертица след **по-** и **най-**:
по-добър, *най-добър*

При думите от м. р. ег. ч. различаваме в писмен текст форми за **пълен член** (-*ът/-ят*) и **кратък член** (-*а/-я*).

Винаги, когато можем да заместим членувана дума или израз от м. р. ег. ч. с ***той***, пишем **-*ът/-ят***.

Срокът свърши
↓
Той свърши.

Първият срок свърши.
↓
Той свърши

Членуваните с кратък член съществителни имена с ударение върху членната форма се произнасят с **-*я***, но се пишат с **-*А/-Я***:

Пишем *в града*,
но произнасяме [в гра*ѓ*].

► Числителни имена

- **Редни** – изменят се като прилагателните имена: *втори, втора, второ, втори; втория(m), втората, вторите*.
- **Бройни** – имат само членувани и нечленувани форми: *две – двеме*.

► Глаголите се изменят по лице, число, време.

	Първо лице		Второ лице		Трето лице	
	ег. ч.	мн. ч.	ег. ч.	мн. ч.	ег. ч.	мн. ч.
Сег. време	<i>пая</i>	<i>пеем</i>	<i>пееш</i>	<i>пеете</i>	<i>пее</i>	<i>пеят</i>
Бъд. време	<i>ще</i> <i>пая</i>	<i>ще</i> <i>пеем</i>	<i>ще</i> <i>пееш</i>	<i>ще</i> <i>пеете</i>	<i>ще</i> <i>пее</i>	<i>ще</i> <i>пеят</i>

► **Местоименията** се изменят в зависимост от това каква част на речта заместват.

В текста местоименията служат **да заместват** други думи и **да свързват** отделните изречения.

Местоименията **приемат род и числото на заместваната дума**.

► **Личното местоимение** се изменя по лице, число, *род* (само в 3 лице).

С помощта на различните форми на думите говорещият съставя изречения и ги свързва в текст, за да участва в общуването и да предаде съобщение.

Стъпки за морфологичен анализ на думите в текста:

- 1 Определяме към **коя част на речта** принадлежи думата.
- 2 **Ако думата е от изменяема част на речта:**
 - определяме *род, число* и дали е **членувана**, ако е съществително, прилагателно или числително редно; за числителните бройни определяме само дали са **членувани**;
 - определяме *лице, число, род* (за 3 л. ег. ч.), ако е лично местоимение;
 - определяме *лице, число, време*, ако е глагол.

Прочетете текста за географските карти и изпълнете задачи 1 – 5.

Най-старите известни географски карти са на вавилонски глинени плочки. Те са омрежи повече от четири хиляди години. През II век астрономът Клавдий Птолемей прави първата карта на света. Тя изобразява част от земната повърхност, която обхваща Европа и части от Африка и Азия.

Първата българска географска карта на нашите земи е нарисувана от Александър Хаджиорусев от Русе през 1843 г. Авторът я отпечатава в Страсбург през същата година. Първият български глобус пък е дело на Неофит Рилски (учител и книжовник) и е от 1836 г. Той се съхранява в музея на Рилския манастир.

Христо Г. Данов прави първия български атлас с карти на континентите. Обикаля из Сърбия и България и го разпространява.

От интернет

1 Препишете от текста всички съществителни имена. Разпределете ги в две групи:

- съществителни нарицателни имена;
- съществителни собствени имена.

Направете им морфологичен анализ.

2 Опитайте се да образувате други форми на съществителните собствени имена, като ги променяте по число и ги членувате. Какво открихте?

3 Препишете от текста всички лични местоимения. Срещу всяко лично местоимение запишете думата, която то замества.

4 Направете морфологичен анализ на глаголите от текста. Определете по какво си приличат.

5 В текста са използвани три различни форми на числително редно име. Открийте ги и ги запишете. Направете им морфологичен анализ, за да определите по какво се различават.

Редица глаголи в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., сег. вр. с ударение върху крайната гласна се произнасят с **-Б**, но се пишат с **-А/-Я**.

Казваме:

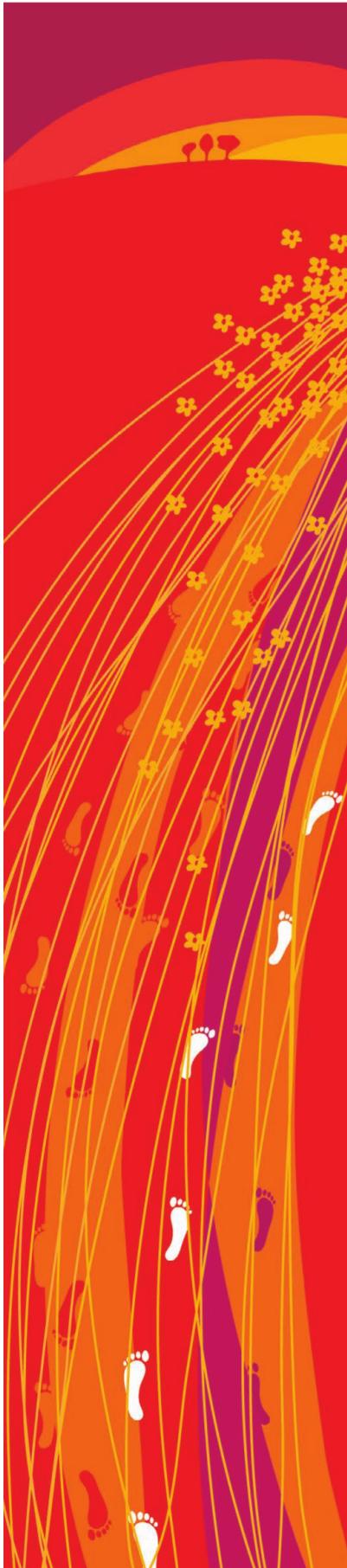
[чет**ь**, чет**ьт**],
[върв**'****ь**, върв**'****ьт**].

Пишем:

чет**а**, чет**ат**,
върв**я**, върв**ят**.

Не забравяйте да пишете **собствените имена** с главна буква.

6 Разпределете думите в таблица според това какви части на речта са:

- мъжество, *възмъжавам*, *мъжествен*;
- доброта, *добър*, *одобрявам*;
- радостен, *радост*, *радвам*;
- мил, *милост*, *милвам*;
- пъстър, *изпъстрям*, *пъстърва*;
- далечен, *далечина*, *отдалечавам*;
- хубав, *хубост*, *разхубавявам се*;
- живот, *живея*, *съживявам*.

7 Образувайте колкото се може повече съществителни имена и глаголи с корените *-ход-*, *-глед-*, *-път-*.

8 Прочетете стихотворението на поетесата Петя Дубарова „Лятото изтече...“.

Лятото изтече като пееша вода.

Тежко ми е – колко много, много пух от нея.

Бели стъпки, нежни като комешка следа,
още за червената му песен пеят.

Мислите ми тръгнаха след него по света.

Може би не ще успея вече да ги върна.

В бланите ми плаче невидяна есента,
моли ме поне веднъж да я прегърна.

Но не можа – аз на лятото обрекла се веднъж,
ще го чакам, ще го помня, ще му бъда вярна.
То ще гойдеnak с коси от топъл дъжд,
nak дъхът му цветен ще ме парне.

Извадете подчертаните глаголни форми и определете лицето, числото и времето на всяка от тях. Опитайте се да обясните защо в последния куплет са употребени форми за бъдеще време.

9 В стихотворението на Петя Дубарова „Лятото изтече...“ героинята споделя обичта си към лятото. Препишете формите на личното местоимение, с които в текста на стихотворението момичето означава себе си и лятото.

10 Стихотворението на Петя Дубарова е поетичен разказ за отиващото си лято. Сигурно имате свой любим сезон. Напишете текст – описание, повествование или разсъждение, посветено на него.

ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ. ВЪЗВРАТНО ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ

Личните местоимения са крамку думи, с които:

- ▶ заместваме други думи, ако вече е ясно за кого или за какво говорим:
Андрей отсъства днес. Той е на състезание.
- ▶ избягваме повторенията в изказването си:
Мария има рожден ден. Тя ще прави тържество.
- ▶ правим връзка между отделните изречения:
Сърцето на жирафа тежи цели 11 кг. То е на 2 – 3 метра под мозъка.
- ▶ означаваме участниците в общуването:
- ▶ говорещия – с формите за 1 лице:
*Аз реших задачата и ми писаха шестцица.
Ние дойдохме първи и ни похвалиха.*
- ▶ слушащия – с формите за 2 лице:
Ти не тренираш редовно и затова вие загубихте мача.
- ▶ лица и предмети, за които говорим – с формите за 3 лице:
Децата са любопитни. Те искат всичко да им се обяснява.

Формите *мен* и *мене*,
теб и *тебе* са **единакво правилни**.

Пълните и крамките форми **може да се употребяват съвместно**:
*мен(е) ме, на мен(е) ми,
тебе (те), на теб(е) ти,
него го, на него му, няя я,
на няя ѹ.*

Местоимението Й
(3 л. ед. ч. ж. р.) се пише с ударение, за да се разграничи от съюза **И**. Сравнете:

Подариха ѝ куче.
↓
местоимение

Подариха ми и куче.
↓
съюз

С формите за **2 л. мн. ч.** на личното местоимение изразяваме и учтивост. Тогава ги пишем с **главна буква** независимо дали става дума за един човек, или за повече хора.

Крамките форми на местоименията се пуштат раздельно.

Личните местоимения означават лица и предмети. Имат форми за **лице** и **число** и се променят според службата си в изречението.

Пълни и кратки форми на личните местоимения

Когато са подлог (само пълни форми)

1 лице: *аз/ние*

2 лице: *ти/вие*

3 лице: изменят се по род

▪ мъжки род: *той*

▪ женски род: *тя*

▪ среден род: *то*

Когато НЕ са подлог (пълни и кратки форми)

– мен(е), *ме, ми; нас, ни*

– теб(е), *те, ти; вас, ви*

– *него, го;*

– *нея, я, ѝ*

– *тях, ги, им*

Запомнете правописа на израза **от само себе си**.

Неправилно е вместо **себе си** да използваме **мен си, теб си, него си** и пр.

С възвратното лично местоимение означава-
ме, че вършилелят извършва действие върху
себе си.

То има:

► пълни форми: **(на) себе си**

Човек трябва да уважава себе си.

► крамку форми: **се, си**

Мария бързо се облече.

Ясен си обеща да не се страхува.

15

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Знаеш ли, че когато уважаваш себе си, другите го забелязват?

Доскоро аз непрекъснато се критикувах и се стремях винаги да ставам все по-добър и по-добър. Нещата не вървяха на добре, докато една моя учителка не ми каза, че не е зле повече да се уважавам и да си вярвам.

Реших да последвам съвета ѝ и да се опитам повече да се харесвам, за да видя какво ще се случи.

Това, което установих, беше невероятно. Приятелите и съучениците ми започнаха да се отнасят към мен с много по-голямо уважение. Родителите ми също започнаха да говорят и да се държат с мен по съвсем различен начин от прегу.

Ти не вярваш, нали?

Тогава се постараи поне за една седмица да престанеш да се критикуваш мислено или на глас, защото това се отразява на отношенията на околните към теб.

Спомни си поговорката „Каквото повикало – такова се обадило“ и действай!

Не отлагай!

От интернет

Ako се съмнявате гали **се** е крамка форма на възвратното лично местоимение, или е част от глагола, открийте правилния отговор така:

► Опитайте да заместите **се** с пълната форма **себе си** и **ако смисълът се запазва**, това е **местоимение**:

заблуждавам **се** →
заблуждавам **себе си**

► Aко **се** не може да се замести със **себе си**, знае чи, е **част от глагола**:

смея **се** →
смея **себе си**

1 Открийте в текста всички глаголни форми, които са пригражени от **се**, **си**, **себе си**. Направете в тетрадките си таблица по посочения модел и разпределете формите, които открихте. Ако сте работили правилно, резултатът ще е следният: 15 форми в първата колона, 6 – във втората, и 9 – в третата.

Глаголни форми, пригражени от се , си , себе си	Глаголни форми, пригражени от възвратни лични местоимения	Глаголни форми, в които се и си са част от глагола

2 Открийте в текста формите на личните местоимения, с които е означен **говорещият**, и ги запишете.

**Местоименията *аз*,
ние, *ти*, *вие*, *той*, *тя*,
то и *те* може да се про-
пускат в изказването,
ако смисълът позволява.**
Това е възможно, защото
глаголите, към които те
се отнасят, носят инфор-
мация за лице и число.

Отивам на море.

↓
аз

Обичаш ли сладолед?

↓
ти

Тренираме плуване.

↓
ние

3 Открийте в текста формите на личните местоиме-
ния, с които е означен *слушаият*, и ги запишете.

4 Препишете личните и възвратните лични местоиме-
ния от първите два абзаца на текста и определете
граматичните им признания.

5 Съставете по едно изречение с глаголите *уважа-
вам*, *вярвам* и *харесвам*, като употребите глаголите
в 3 л. мн. ч. и ги съчетаете с възвратно лично местоиме-
ние. След това в същите изречения вместо възвратно
лично местоимение, употребете лични местоимения.
Обяснете как се променя смисълът на изреченията.

6 Препишете от текста по две изречения, в които
местоименията *аз* и *ти* са пропуснати, но се подразби-
рат. Променя ли се смисълът, ако ги добавим? Защо?

7 Препишете изреченията, като изберете правилния
вариант от посочените в скобите.

*Александра не постъпи добре, защото мисли само за
(нея си/себе си).*

Предпочитам да купя тази картичка за (себе си/мен).

Всичко стана ясно от (само себе си/от самосебе си).

*Преди да се оплаквате от нещо, потърсете причина-
та у (вас си/себе си).*

8 В текста на поздравителна картичка, която пето-
класник е написал за своята класна ръководителка, са
гопуснати правописни грешки. Препишете го, като ги
отстраните.

*Госпо́жо Камено́ва,
Искам от сарце да ви чистият рожденния ден! Бадете
все така усмихната и добра! Нека работата да ви
носи много радос, да ви слушат учениците да имате
много поводи за осмивки в къщи и в училище.*

9 Открийте формите на личното и на възвратното
лично местоимение в изразите. Обяснете значението
на всеки от тях.

Търкулнало се гърнето и си намерило похлупак.

Пратиха го за зелен хайвер.

Храни куче да те лае.

Широко му е около врата.

ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ. ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЕ

► С **притежателните местоимения** означаваме **принадлежност**.

Te имат **пълни** и **крамки** форми.

► **Пълните** форми се изменят по **лице, число, род** и могат да се **членуват**.

► **Крамките** форми се изменят **само по лице**.

► **Формите за лице на притежателните местоимения** означават:

- 1 лице – принадлежност на **говорещия**;
- 2 лице – принадлежност на **слушащия**;
- 3 лице – принадлежност на **този** или **това**, **за което говорим**.

► Изговаряйте и пишете с **Я**: **тяхна, тяхно**.

► Изговаряйте и пишете с **Е**: **тежен, тежни; наше, ваше**.

► Пишете с **И**: **неин**.

► Пишете формите за мн. ч. с **И** накрая: **мои, твои**.

► Пишете крамката форма за ж. р. с ударение: **ѝ**.

► Пишете с **главна буква** **Ваш, Ви**, когато изразявате учтивост.

Крамките форми на притежателните местоимения съвпадат с някои крамки форми на личните местоимения. Те са омоними.

За да решите каква е крамката форма – на лично или на притежателно местоимение, открийте правилния отговор така: **преобразуварайте крамката форма в пълна според смисъла**:

Ели **ми** даде маркер → Ели даде **на мен** маркер.
Ели взе маркера **ми**. → Ели взе **моя** маркер.

Крамката форма е за притежателно местоимение, ако стои след име (съществително, прилагалателно, числително):

съучениците ми,
новите ми приятели,
двете ми ръце.

Крамката форма на възвратното лично местоимение съвпада с крамката форма *си* на възвратното притежателно местоимение. За да сте сигурни какво е местоимението, преобразувайте крамката форма в пълна:

*Дадох **си** сметка.*

*Дадох на **себе си** сметка.*
(възвратно лично)

*Той изпълнява обещанията **си**.*

*Той изпълнява **своите** обещания.* (възвратно притежателно)

Форми на притежателното местоимение

Пълни форми		Кратки форми	
Притежател в ед. ч.			
1 л.	Притежаван обект в ед. ч.	Притежаван обект в мн. ч.	
2 л.	<i>твой, твоя, твое</i>	<i>твои</i>	<i>ти</i>
3 л. м. р.	<i>негов, негова, негово</i>	<i>негови</i>	<i>му</i>
3 л. ж. р.	<i>нейн, нейна, нейно</i>	<i>нейни</i>	<i>ѝ</i>
3 л. сп. р.	<i>негов, негова, негово</i>	<i>негови</i>	<i>му</i>
Притежател в мн. ч.			
1 л.	Притежаван обект в ед. ч.	Притежаван обект в мн. ч.	
2 л.	<i>наш, наша, наше</i>	<i>наши</i>	<i>ни</i>
3 л.	<i>ваши, ваша, ваше</i>	<i>ваши</i>	<i>ви</i>
	<i>техен, тяхна, тяхно</i>	<i>техни</i>	<i>им</i>

Когато вършителят е изразен с **име** или **местоимение** в **3 л.**, за да изразим, че нещо му принадлежи, задължително използваме **свой, -я, -е, -и, си.**

► С **възвратното притежателно местоимение** означаваме принадлежност на вършител на действие.

Пълните му форми се изменят по **род** и **число** и се **членуват**. Крамката му форма **не се изменя**.

Форми на възвратното притежателно местоимение

Пълни форми				Кратка форма
м. р. ед. ч.	ж. р. ед. ч.	ср. р. ед. ч.	мн. ч.	
<i>свой</i>	<i>своя</i>	<i>свое</i>	<i>свои</i>	<i>си</i>

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 5.

Белгийският консул беше приятен дребен човек. Неговата най-голяма забележителност представляваше тривърхата му брада и грижливо намазаните му с помада мустаци. Той приемаше своя ангажимент много сериозно и винаги бе облечен с късо черно сако, раирани панталони, изльскани до блъсък обувки и огромна вратовръзка. Висок лъскав цилиндр завършващ тоалета му.

Хората от града изобщо не намираха облеклото му за необикновено.

Първата сутрин след моето пристигане консулът ме прие във всекидневната си. Стените ѝ бяха украсени с множество фотографии в солидни рамки. Столовете бяха целите застлани с покривчици. На работната му маса имаше червена кадифена драперия. Краищата ѝ завършваха с ярки зелени ресни. Стаята изглеждаше чудновато грозна.

За да провери доколко знае френски, консулът ме покани да седна на масата, извади едн дебел и опърпан том, отвори го на първа страница и го сложи пред мене.

– Вас моля те да прочетете това – каза ми той, а златните му зъби приятелски проблеснаха в брадата му.

*Джералд Даръл,
из „Моето семейство и други животни“*

1 Открийте всички форми на притежателното и на възвратното притежателно местоимение в текста. Разпределете ги в таблица, като в отделни колони запишете пълните и кратките форми на всеки от двата вида местоимения.

2 Трансформирайте изреченията с пълни форми на притежателното и възвратното притежателно местоимение от текста, като замените тези форми с кратките им съответствия.

3 А сега разпределете в две колони формите на притежателното местоимение, които открихте в задача 1, но според признака притежател в ед. ч./притежател в мн. ч.

► Кратките форми на местоименията се пишат раздельно.

► Пълните форми за ед. ч. на двете притежателни местоимения завършват на **-й**, а формите им за мн. ч. – на **-и**:

мо ^й	→	ден	мо ^и	→	дни
твой			твои		
свой			свои		

*Ани ни показа **своя/ней-ния** нов таблет.*

За да сте сигурни кое от двета вида притежателни местоимения трябва да употребите в изречението:

1 **Омкрайте вършиителя –** в изречението по-горе това е *Ани*.

2 **Омкрайте коя сума се пояснява** от местоимението – *таблет*.

3 **Проценете** дали тази сума назовава **нещо, кое-то принадлежи на вършиителя** – таблетът на Ани ли е.

4 Ако е така, трябва да употребите **възвратно притежателно местоимение** – таблетът е на Ани, значи, в изречението трябва да се употреби *своя*.

4 Направете в тетрадките си таблица и извадете от текста всички словосъчетания с форми на притежателното местоимение. Посочете притежателя според смисъла на текста. Следвайте образца.

Словосъчетания с притежателни местоимения	Притежател
<i>Неговата най-голяма забележителност</i>	<i>белгийският консул</i>

5 Кой най-често е в ролята на притежател в текста? Кой е предметът на общуването в текста? А какво преобладава в текста – повествование, описание или разсъждение?

6 Определете граматичните признания на местоименията (вид местоимение, пълна/кратка форма, лице, число, род, членуване) в следните изречения. Преобразувайте кратките форми в пълни, за да сте сигурни, че сте работили правилно.

В двора на кооперацията ни живеят няколко котки. Сутрин, когато лампата ми светне, те се скучват под нашия прозорец и започват да мяукат. Тогава отивам бързо до хладилника и вземам оттам неща, които с брат ми няма да ядем. Нарязвам ги и внимателно ги пускам на котетата. Така денят им започва с котешко угощение.

7 Препишете изреченията, като изберете правилния вариант от посочените в скобите.

Вълците правят за малките (си/им) удобни леговища. В древността египтяните вярвали, че след смъртта (си/им) хората се преселват в друг свят. Набезите и грабежите на викингите ставали през лятото, когато времето било подходящо за плаванията (им/си).

По (своето/тяхното) поведение гръцките богове приличали на хората – ревнували, карали се и хитрували. Скоро след пристигането (си/ѝ) групата ни тръгна към манастира „Св. Наум“.

8 Разкажете устно за домашния любимец на свои познати. Опишете външността му, навиците му и взаимоотношенията му с неговите стопани.

ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛА. МИНАЛО СВЪРШЕНО ВРЕМЕ. МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ

► **Глаголът** е дума, която означава *действие, събитие* или *състояние*.

► Глаголът е **изменяема част** на речта. Глаголите се изменят по **лице, число и време**.

► Използваме глаголи, за да дадем **информация** какво *прави*, какво *е правил* или какво *ще прави* някой:

Момчетата ← *вчера тичаха в парка.*
сега тичат в парка.
утре ще тичат в парка.

► С глаголи представяме и **характеристики** или **свойства на нещата в свeta**:

Компютърът не работи.
Внезапно притъмня.
Кокичетата цъфнаха.

► С формите на глагола за **време** показваме дали действие:

- става в момента, в който говорим (тук и сега);
- предстои след момента, в който говорим (после, след това);
- вече е станало преди момента, в който говорим (преди, преди това).

► **Формата за 1 л. ед. ч., сегашно време** е **основната форма** на глагола в българския език. С нея глаголите се представят в речниците.

основна форма → *пее*
 други форми → *пееем, пях, ще пее, пял*

Глаголите в **първо** и **във второ лице** винаги представят действията на участниците в общуването – говорещ и слушащ.

В различните речници на българския език глаголите се представят с основната си форма – за **1 л. ед. ч., сег. вр.**

В повечето чужди езици, които изучаваме, глаголите се представят в речниците със специална форма, наречена **инфinitiv**.

„Спрягам“ означава *изменям глагола по лице, число и време*.

Най-многобройна в българския език е групата на глаголите от III спрежение.

Гласните **A** и **Я** се чуват ясно, когато са под ударение. Ако не са под ударение, дали се пише **A**, или **Я**, се проверява чрез форми на думата или чрез сродни думи, в които съмнителният звук е под ударение:

rъка/rъчен
танцува/танци

Редица глаголи в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч., сег. вр. с ударение върху крайната гласна се произнасят с **-Я**, но се пишат с **-А**, **-Я**:

чета [четъ]
четат [четът]

Изговаряйте и пишете **четох**, **гадох**, **отидох**.

▶ Според гласната, на която завършва формата за 3 л. ед. ч., **сегашно време**, глаголите се разделят на три групи. Тези групи се наричат **спрежения**.

▶ **Първо спрежение** включва глаголите, които завършват на **-Е**: чета, четеш, чете; пиша, пишеш, пише; живея, живееш, живее.

▶ **Второ спрежение** включва глаголите, които завършват на **-И**: мълча, мълчиши, мълчи; вървя, вървиши, върви; мисля, мислиши, мисли.

▶ **Трето спрежение** включва глаголите, които завършват на **-А** или **-Я**. Основната форма на тези глаголи има окончание **-М**: общам, обичаш, обича; искал, искаши, иска; стрелям, стреляши, стреля.

▶ Глаголите в българския език имат:

▶ **прости форми** – от *една дума*:
уча, учих, учеше;

▶ **сложни форми** – от *двe или повече думи*:
ще уча, учили съм, бях учили, щях да уча.

▶ Глаголите в българския език имат **прости форми** за **сегашно време**: чета, четеш, чете... пиша, пишеш, пише... ям, ядеш, яде... .

▶ Глаголите в българския език имат **прости форми за две времена**, с които се представят **миналите действия** или **състояния**.

Това са формите за:

Минало
свършено време

четох, чете...
писах, писа...
ядох, яде...
носих, носи...

Минало
несвършено време

четях, четеше...
пишех, пишеше...
ядях, ядеше...
носех, носеше...

► С формите за **минало свършено време** се означава **действие, което е извършено и е приключило преди момента на говоренето.**

Вчера играх.

Сега почивам.

Формите за минало свършено време се образуват от специални основи, различни за трите спрежения, с окончания: **-x, -хме, -хте, -ха**.

Число	Лице	I спр.	II спр.	III спр.
ед. ч.	1 л.	чето- x	ходи- x	гледа- x
	2 л.	чете	ходи	гледа
	3 л.	чете	ходи	гледа
мн. ч.	1 л.	чето- хме	ходи- хме	гледа- хме
	2 л.	чето- хте	ходи- хте	гледа- хте
	3 л.	чето- ха	ходи- ха	гледа- ха

Във **2 и 3 л. ед. ч.** глаголните форми за минало свършено време **нямат окончания**.

► С **минало свършено време** се разказва за минали случаи или събития в тяхната последователност във времето. То е основното време в **текст повествование**:

► **когато разказваме за нещо преживяно:**

...Тръгнахме към езерата рано сутринта. Към обед стигнахме до една полянка. Свалихме раниците и седнахме да починем. Похапнахме и след около час отново поехме нагоре...

► **в художествен текст:**

...Пили стопли голям котел вода и го лисна върху кухненския под. После свали големите си обувки и грижливо ги сложи в панерчето за хляб. Най-сетне привърза на босите си крака две четки за дъски и се понесе по пода...

Глаголите от III спрежение имат **еднакви форми** за минало свършено и за минало несвършено време в 1 л. ед. ч. и в 1, 2 и 3 л. мн. ч. Сравнете:

► **мин. св. вр.**

*обичах, обича, обича,
обичахме, обичахте, обичаха*

► **мин. несв. вр.**

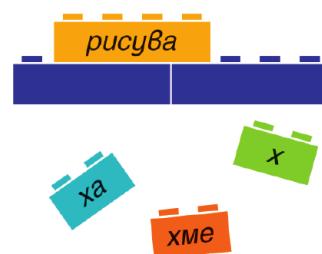
*обичах, обичаше, обичаше,
обичахме, обичахте, обичаха*

Да ги разграничите, ще ви помогне контекстът, в който са употребени.

Сравнете:

*Вчера **цял ден** рисувах.
(мин. несв. вр.)*

*Първо рисувах, а после **четох**.
(мин. св. вр.)*

хме

Формите за минало свършено и за минало несвършено време си приличат заради окончанията **-x, -хме, -хте, -ха**. За да ги разграничите, опитайте да съчетаете глаголната форма, за която се съмнявате, с някоя от думите **понякога, често, обикновено**.

► Ако изразът звучи естествено, формата е за **минало несвършено време**:

Често ходех там.
↓
(мин. несв. вр.)

Понякога ученех вечер.
↓
(мин. несв. вр.)

► Ако изразът звучи неестествено, формата е за **минало свършено време**:

~~Често прочетох книгата.~~
(мин. св. вр.)

~~Понякога изпрах песента.~~
(мин. св. вр.)

► С формите за **минало несвършено време** се означава действие, което протича в минал момент и **може да продължава и след него**.

През лятото често ходех на плаж. Сега уча.

Формите за **минало несвършено време** се образуват със специални окончания: **-x, -ше, -хше, -хме, -хте, -ха**.

	Eg. ч.	Мн. ч.
1 л.	ходе x	ходе хме
2 л.	ходе ше	ходе хте
3 л.	ходе ше	ходе ха

- **Минало несвършено време** се използва:
- В **текст описание** (природни картини, състояния на лица, характеристика на предмети). Тези форми служат като фон, на който се развива основното действие:

Пред палата се простираше голяма градина с огненочервени и ясносини дървета. Техните плодове блестяха като злато, а цветовете – като буен памук. Почвата, върху която растяха тия дървета, беше от най-ситен пясък, който изглеждаше синкав като горяща сяра...

► За представяне на **действия, които протичат постоянно или се повтарят**. В текста това е показано чрез специални думи и изрази: **често, всеки ден, рядко** и гр., например:

Преди години живееше един цар, който обичаше толкова много да се облича в нови дрехи, че често харчеше за това всичките си пари. Той не се грижеше за воиниците си, гори рядко посещаваше театъра. Всеки ден се разхождаше из града и показваше новите си дрехи.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Когато оставахме сами у дома, пускахме пердемата и заключвахме вратата, мама се превръщаше в напълно различен човек. Движенията ѝ ставаха уверени и овладени, а не трескави и хаотични. Понякога сякаш плуваше във въздуха. Движеше се из къщата, пееше и събираще препарирани животни и книги, лицето ѝ бавно придобиваше неземна красота. Магията я огряваше отвътре, не можех да откъсна очи от нея.

– В мама има фойерверки – обясняваше баща ми с широка доволна усмивка. Но както по-късно разбрах, фойерверките не бяха само ярки и весели. Те бяха също така непредсказуеми и можеха да те спреснат и уплашат.

Една вечер мама реши да почисти сребърните съдове. Тя сякаш се хипнотизира от каната с вода, поставена на масата в трапезарията. Докато се взираше в нея, по огледалната ѝ повърхност се появи мъгла. Затаях дъх. Стаята се изпълни с фантастични същества, които започнаха да пълзят по завесите и да се прилепват към тавана. Извиках за помощ, но майка ми не откъсваше очи от водата. Остана все така съсредоточена, докато някакъв силует не пропълзя близо до мен и не ме щипна по ръката. Това я извади от унеса. От нея изригна гневна червена заря, която прогони съществата и остави мирис на опърленни пера в къщата. Баща ми забеляза странната миризма веднага щом се прибра и видимо се разтревожи. Намери ни гушнати в леглото. Когато го видя, мама избухна в сълзи и извинения. Повече никога не се почувствах в безопасност в трапезарията.

Дебора Харкнес, из „Аз, вещицата“

- 1 Препишете глаголните форми от първия и от третия абзац. Определете за кое време, лице и число са те.
- 2 Какъв е текстът в първия и в третия абзац – повествование, описание или разсъждение? Глаголните форми за кое време преобладават в тези части от текста?
- 3 Определете основната форма на глаголите от първия абзац.

За минали действия и събития освен с глаголни форми за минало свършено и за минало несвършено време може да се говори и с форми за сегашно време. Такава употреба на сегашно време се нарича **сегашно историческо време**.

Сравнете:

Текст А – с форми за минало свършено и за минало несвършено време:

Тръгнахме рано сутринта. Към обед стигнахме до кладенчето. Спряхме за малко.

Изведнъж от гората се чу странен шум. Сякаш някой старец стъпващ тежко по изсъхналите клони и въздишащ час по час. Страх, не страх – отидохме там, откъдето идваше звукът. И... видяхме голям сив таралеж.

Текст Б – с форми за сегашно време във втория абзац:

Тръгнахме рано сутринта. Към обед стигнахме до кладенчето. Спряхме за малко.

Изведнъж от гората се чува странен шум. Сякаш някой старец стъпващ тежко по изсъхналите клони и въздишащ час по час. Страх, не страх – отиваме там, откъдето идва звукът. И... видждаме голям сив таралеж.

ПРОГРАМА
понеделник – петък

Зимен лагер в планината

Сутрешна гимнастика

Закуска

Ски/сноуборд училище

Обяд

Ски/сноуборд училище

Следобедна почивка

**ДОПЪЛНИТЕЛНА
ПРОГРАМА:**

разходки,
кратък пешеходен преход,
пързалияне с шейни,
построяване на иглу,
конкурс за най-хубав
снежен човек

Вечеря

Детска дискотека
с игри

Нощувка

→ **4** Трансформирайте първия абзац на текста в гва варианта:

- **Вариант А** – като превърнете всички глаголни форми в сегашно време.
Започнете така:

Когато оставаме сами у дома, пускаме пердетата и заключваме вратата, мама се превърща в напълно различен човек...

- **Вариант Б** – като превърнете всички глаголни форми в минало свършено време.
Започнете така:

Когато останахме сами у дома, пуснахме пердетата и заключихме вратата, мама се превърна в напълно различен човек...

Обяснете как се променя информацията в текста с промяната на времето на глаголите.

5 Ваш приятел е бил на зимен лагер в планината. Разделят се на две групи. Нека едната група да разкаже какво е правил вашият приятел през втория ден, а другата – какво е правил всеки ден. Използвайте информацията от програмата за лагера. Всяка от групите може да озаглави своя разказ.

6 Сравнете текстовете, които създадохте при изпълнението на задача 5. Какви глаголни форми за време преобладават във всеки от тях? Обяснете употребата им.

7 Формите *рисуваха, скачаха, пътуваха, слушаха, гледаха* могат да означават и минало свършено, и минало несвършено време, защото са форми на глаголи от III спрежение. Включете всяка от тези форми в по две изречения, така че различният контекст да подсказва за кое време са.

8 Разкажете писмено за свое приключение. Съчетайте в текста си описание и повествование. Какви глаголни форми за време използвахте?

ПРИЧАСТИЯ. МИНАЛО СВЪРШЕНО И МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

Причастията са форми на глагола, които се образуват с прибавяне на специални наставки за **време** и **се изменят по число и род**.

Наричаме ги **нелични глаголни форми**, защото **не се изменят по лице**.

Видове причастия по време

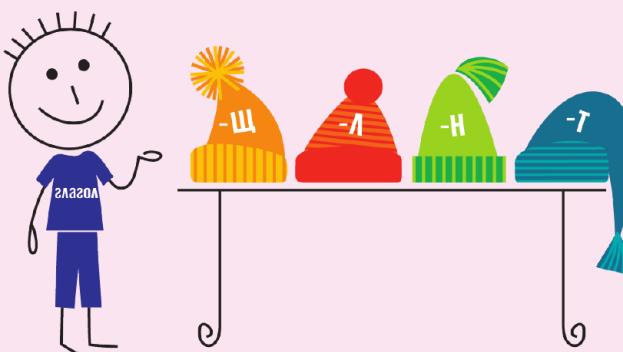
Сегашно:
на **-щ**

Минали:
на **-л, -н, -т**

мисле щ	← мисл-я →	мисли л
		мислел
		мислен

обича щ	← обича-м →	обичал
		обичан

пие щ	← пи-я →	пи л
		пиел
		пит

Причастията си приличат:

► с **глаголите** и също като тях се характеризират по **време** и се изменят по **число**;

► с **прилагателните** имена и също като тях се изменят по **род** и **число** и **се членуват**, а някои могат да **се степенуват**.

► Думата е причастие, ако е форма на глагол:

причастие: пял ⇔ пея
прил. име: бял ⇔ ~~×~~

Формите на редица минали свършени деятелни причастия се изговарят и пишат с **Я** в ед. ч., но с **Е** в мн. ч.: **спрял**, но **спрели**.

Пишете **-ъл** в м. р. ед. ч. на причастията, ако в мн. ч. гласната изчезва:

съкъл → секли
влязъл → влезли
нейъл → некли

Причастията на **-л** се наричат **минали деятелни причастия**

Минало свършено
дейтелно причастие

Минало несвършено
дейтелно причастие

Пищете частицата **-ne:**

► **слято** с причастието, ако пояснява съществително име:

неувяхналото цвете

► **отделно** от причастието, ако то е сказуемо в изречението:

Цветето не увяхнало бързо.

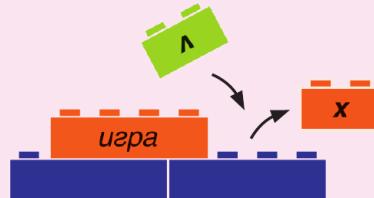

Формите на миналото **свършено и на миналото **несвършено** деятелно причастие от глаголи на **-м** в 1. л. ед. ч. **съвпадат**.**

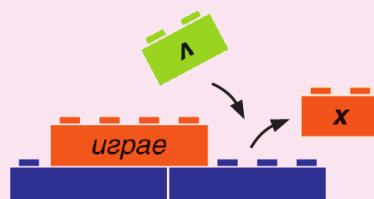
За да образувате минало свършено деятелно причастие, на мястото на окончанието **-x** във формата за 1 л. ед. ч. за минало св. време на съответния глагол поставете наставка **-л**:

*пяx → пял
говорих → говорил
носих → носил
скрих → скрил
броях → броил*

За да образувате минало несвършено деятелно причастие, на мястото на окончанието **-x** във формата за 1 л. ед. ч. за минало несв. време на съответния глагол поставете наставка **-а**:

*пеех → пеел
говорех → говорел
носех → носел
скриех → скриел
броях → броял*

Формите за мн. ч. на миналите несвършени деятелни причастия от глаголи на **-оя с ударение върху **я** завършват на **-ояли**:**

*бояли се, строяли,
крайали, стояли.*

Причастията могат:

да поясняват
съществителни имена:

*пожълтели
падащи
събрани
скучащо
паднало
разглезнено*

да са сказуемо
в изречението:

*листата
Събрали се много хора.
дете
Братята носели еднак-
ви обувки.*

Формите на миналите несвършени деятелни причастия от глаголи с корен на **-ж, **-ч**, **-ш** и с ударение на окончанието завършват на **-аl(u)**:**

*сгреша – сгрешаl(u)
важа – важаl(u)
мълча – мълчаl(u)*

Миналото несвършено деятелно причастие се употребява *винаги само като сказуемо*. Използваме го, за да подчертаем, че **не сме свидетели на това, което разказваме. В приказките, легендите и митовете сказуемите са все минали свършени и несвършени деятелни причастия.**

Прочетете текста за едно от приключенията на симпатичното извънземно Алф и изпълнете задачи 1 – 3.

Огромен пламък изтръгна семейство Танер от ваканционното блаженство и запрати квичащия Алф на десетина метра в един храсталак. От това разстояние ужасеното извънземно видя, че Уили, Кейт, Лин и Брайън, също от безопасно разстояние, безпомощни и смяяни наблюдават как пушещата каравана пламна и се със силен трясък експлодира.

Останалата част от това приключение може да се разкаже набързо. Избегналото смъртта по чудо семейство Танер се върна с автобус. Алф обаче нямаше възможност да гледа пейзажа, тъй като бе скрит в добре завързания сак с бельо за пране. Мина известно време, преди Уили да изплати взетата под наем каравана, както и малко повече, докато семейството отново проговори на Алф. Правеш изключение беше единствено Брайън, който смяташе, че никога не е прекарвал по-вълнуваща ваканция.

Райнер Бютнер, из „Алф“

1 Препишете в тетрадките си причастията от текста.

- Срещу всяко причастие запишете глагола, от който е образувано.
- Оградете наставката, с която е образувано всяко причастие.
- Определете числото и рода на всяко причастие.
- Подчертайте членуваните причастия.
- Запишете причастието, което е степенувано.

2 Открийте в текста причастието, което е част от сказуемо. Опитайте да съставите изречение, в което това причастие да пояснява съществително име.

3 Препишете първия абзац на текста, като замените употребените в него шест лични глаголни форми с образувани от тях минали свършени деятелни причастия. Опитайте се да обясните как се променя смисълът на текста след замяната.

В изречението миналите свършени деятелни причастия **могат да бъдат сказуеми**:

► **самостоятелно:**

Той тръгнал на път.

► **като част от сложна глаголна форма** (в съчетание със спомагателен глагол):

*Той беше тръгнал.
Той е тръгнал.*

Ако се колебаете дали дадена дума е минало свършено, или минало несвършено деятелно причастие, защото и гвеме съдържат наставка **-л-**, **направете проверка** така:

1. Заменете наставката **-л-** с **-х-**.
2. Спрагнете получени глагол във 2 и 3 лице.
3. Проследете какво се случва при спрягането:

► ако на мястото на **-х-** във 2 и 3 лице **не се появява ново окончание**, глаголът е в минало свършено време. Следователно и причасието, образувано от него с наставка **-л-**, е **минало свършено деятелно причастие**:

играл (аз) *играх*
 (ти) *игра_*
 (той) *игра_*

► ако на мястото на **-х-** във 2 и 3 лице се появява **окончанието -ше**, глаголът е в минало несвършено време. Следователно и причасието, образувано от него с наставка **-л-**, е **минало несвършено деятелно причастие**:

играел (аз) *играех*
 (ти) *играеше*
 (той) *играеше*

Прочетете древногръцкия мит за Сътворението и изпълнете задачи 4 – 9.

В началото съществувал само вечният, безкраен и непрогледен Хаос. Макар и безжизнен, той носел в себе си извора на живота... От него възникнал целият свят – и звездите, и планетите, и безсмъртните богове, и хората. От Хаоса произлязла и богинята Гея (Земя), която дала живот на всичко върху нея. Могъщата и благодатна Гея родила Уран – необятното синьо Небе, което се разстягала отгоре ѝ. Към него гордо се извисили високите планини, а край тях се разляял вечно шумящият Понт (Море).

4 Препишете текста, като превърнете миналите свършени и несвършени деятелни причасия в глаголи в минало свършено и несвършено време. Започнете така: *В началото съществуваше само вечният, безкраен и непрогледен Хаос...*

5 Препишете от текста в тетрадките си миналите деятелни причасия и ги разпределете в две колони, както е показано по-долу.

Минали свършени деятелни причасия	Минали несвършени деятелни причасия
<i>възникнал</i> (<i>възникна</i> – мин. св. вр.)	<i>съществувал</i> (<i>съществуваше</i> – мин. несв. вр.)

6 Какъв е текстът на мита – повествование, описание или разсъждение? Обосновете се с едно-две изречения.

7 Кои минали деятелни причасия преобладават в мита за Сътворението? Защо?

8 Образувайте и запишете формите за мн. ч. на следните минали свършени деятелни причасия от текста: *произлязъл, разлял, разлетяла*. Какви правоговорни и правописни особености установихте?

9 Напишете изречения с формите за мн. ч. на миналите свършени деятелни причасия *видял, спрял, успял, смял се, гърмял, валял, огладнял, възгордял се, изгорял*.

19

НЕИЗМЕНЯЕМИ ЧАСТИ НА РЕЧТА. НАРЕЧИЕ

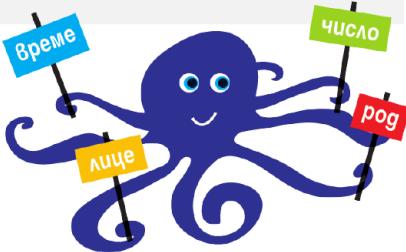

Частите на речта са десет:

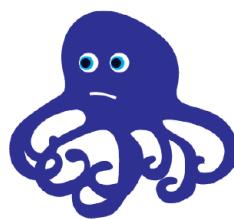
Изменяеми
(изменят се по форма)

- ▶ съществително име
- ▶ прилагателно име
- ▶ числително име
- ▶ глагол
- ▶ местоимение

Неизменяеми
(не се изменят по форма)

- ▶ наречие
- ▶ предлог
- ▶ съюз
- ▶ частица
- ▶ междуметие

► Наречието спада към **неизменяемите** части на речта.

► Неизменяемите части на речта имат **само една форма**, с която се използват в речта.

► Повечето наречия са образувани от други думи:

► **от съществителни имена:**

днес, наесен, насила

► **от прилагателни имена:**

добре, зле, твърде

► **от числителни имена:**

двойно, тройно, петорно

► **от глаголи:**

*крадешком, скришом,
какви-речи*

Когато участваме в общуването, често питаме:
Кога?, Къде?, Как?, Колко?. Когато отговаряме на тези въпроси с отделни думи, това са най-често **наречия**.

Къде живее Иван? Иван живее *близо.*
далече.

Кога ще го идзе Иван? Иван ще го идзе *утре.*
скоро.

Как ще го идзе Иван? Иван ще го идзе *пеша.*
тичешиком.

Колко учи Иван? Иван учи *малко.*
много.

Колко вода пиеме? Пия *малко* *много* *вода.*

kak?

Ако се съмнявате дали дадена дума е наречие, или е прилагателно име, открийте правилния отговор така:

► ако думата, за която се съмнявате, **пояснява глагола** в изречението, значи, е **наречие**:

гойде **бързо**

помни **лесно**

говори **силно**

► ако думата, за която се съмнявате, **пояснява съществителното име**, което е след нея, значи, тя е **прилагателно име**:

бързо движение

лесно съчинение

силно вълнение

► Наречието е **неизменяема** част на речта.

► Има различни **видове наречия**:

Наречия за време	Наречия за място	Наречия за начин	Наречия за количество
скоро наскоро отдавна вчера днес утре сега рано късно	близо далече надалече наляво надясно напред назад надолу нагоре	бързо бавно сърдечно дружелюбно ядосано гневно сръчно смело	много немного малко немалко достатъчно

► Някои наречия **могат да се степенуват**:

Основна форма	Форма за сравнителна степен	Форма за превъзходна степен
скоро близо бързо малко	по-скоро по-близо по-бързо по-малко	най-скоро най-близо най-бързо най-малко

► Наречията в изречението най-често се свързват с глагола и поясняват **къде**, **кога** и **как** се извършва **действието**, означено с него. Някои наречия обаче могат да се свържат и със **съществителни имена**, **прилагателни имена** или с други **наречия**. Сравнете:

Вчера срещнах Мария.

Имам много приятели.

Чува се достатъчно добре.

► Някои наречия съвпадат с формите на прилагателните имена за среден род, единствено число. Сравнете:

Наречие:

Той постъпи умно.

Kак постъпи?

Прилагателно име:

Той взе умно решение.

Kакво решение?

Прочетете откъс от разказа „Зеленият диамант“ на Петър Бобев, в който е описано как звучи една красива мелодия.

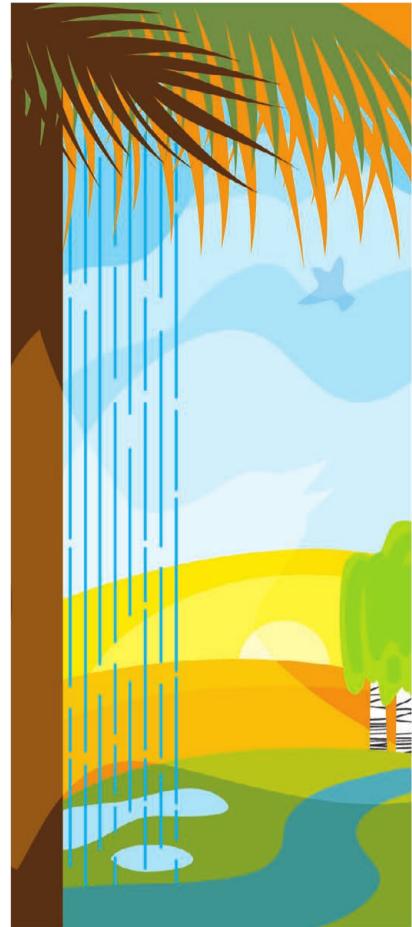
Сега в стихналата колиба, сред монотонния плисък на тропическия дъжд нахлуваха леко и уверено тържествените акорди на оркестъра. Бурия ли беше това – и в музиката? Отвън пороят продължаваше да плющи еднообразно, сякаш бе започнал от сътворението на света...

Музиката изпълваше цялата стая, блъскаше се в мрачните ъгли, надигаше се, преливаше, удавена в шурменето на водата от палмовия покрив...

Изведенъж оркестърът затихна, сякаш в миг облаците се бяха раздрали, небето малко се бе разведрило. И ето, неуловимо като песен на чучулига се промъкна основният мотив на цигулката. Извиси се, затрептя. Толкова чар! Подраница чучулига, запяла химна на живота, горе, във висините, окъпана в златото на изгрева. А долу – ниви след дъжд, полегнали ливади, неzasъхнали локви край размътения поток и бели брези, привели ниско умокрени клони...

Внезапно чучулигата млъкна, обгърната от сребърната мрежа на оркестъра. Но бързо се съвзе, размята се тревожно, заплетена в опънатите вълшебни нишки на флейтите, зарига – докато с един замах раздра тази чудна мрежа, откъсна се от нея и полетя отново нагоре, пърхаща с крила.

Петър Бобев, из „Зеленият диамант“

Пишете слято зато-ва, докрай, отсреща, когато контекстът подсказва, че са наречия, защото поясняват глагола сказуемо:

*Изпи ли докрай млякото?
Ива живее отсреща.
Затова те обичам.*

Пишете като гве ду-ми, когато контекстът подсказва друго значение:

*Стигнахме до край любим.
Ива се връща от среща.
За това момче ти споменах.*

1 Открийте наречията в текста. Направете в тематадките си таблица по посочения модел и разпределете наречията, които сте открили в нея. Ако сте работили правилно, резултатът ще е следният – 1 наречие за време, 4 наречия за място, 10 наречия за начин и 1 наречие за количество.

Наречия за време	Наречия за място	Наречия за начин	Наречия за количество

Наречията се пишат:

► **слято:**

*досега, надалеч, наляво,
поотделно, наглед,
навръх, наум, отначало,
понякога, докрай,
надвечер, презглава*

► **с малко тире:**

*напред-назад,
наляво-надясно,
нагоре-надолу,
бързо-бързо,
насам-натам,
тук-там,
полека-лека,
току-що,
навън-навътре*

► **разделно:**

*от време на време,
от край до край,
от начало до край,
от горе до долу,
от тук до там*

2 Направете морфемен анализ на употребените в текста наречия **отвън и нагоре**. Образувайте техни сродни думи и определете какви части на речта са те.

3 Състезавайте се кой ще напише повече наречия с представки **от- и на-**.

4 Напишете по три наречия, които да са сродни думи на наречието **ляво**. С всяко от тях съставете по едно изречение. Внимавайте да не допуснете правописни грешки.

5 В началото на текста са употребени формите на прилагателните имена **монотонния** и **тържествените**. Образувайте сродните им наречия за начин и ги включете в писмен преразказ на първия абзац.

6 В последния абзац на текста са употребени наречията **внезапно, бързо** и **тревожно**. Включете тези думи в двойки изречения – така, че да бъдат наречия, и така, че да са форми на прилагателни имена в среден род единствено число.

7 Препишете изреченията, като изберете правилния вариант от посочените в скобите.

Щъркелите отлитат (надалеч/на далеч).

Взехме решението (поотделно/по отделно).

Мая преговори урока (наум/на ум).

(От)тук готам/От тук до там) са 5 к.м.

Прочетох книгата (до край/докрай).

Стигнах (до край/докрай), в който...

(Току-що/токущо) по новините съобщиха за изложбата.

(От време на време/от време-навреме) срещаме трудности.

До училището ще стигнете, като завиете (на ляво/наляво).

Вечерта (лека-полека/лека полека) се спусна над града.

(Току що/токущо) обявиха резултатите от конкурса.

Баба ми разказа приказката (отначало докрай/от начало до край).

20

НЕИЗМЕНЯЕМИ ЧАСТИ НА РЕЧТА. ПРЕДЛОГ

Частите на речта са десет:

Изменяеми

(изменят се по форма)

- съществително име
- прилагателно име
- числително име
- глагол
- местоимение

Неизменяеми

(не се изменят по форма)

- наречие
- **предлог**
- съюз
- частица
- междууметие

► **Предлогът** е неизменяема част на речта, която означава отношения между нещата, за които говорим – например къде се намират едно спрямо друго (*Котето е пред, зад, над, върху, до масата*), в каква връзка са едно с друго (*Книгата е за, от, на, в библиотеката*) и т.н.

► **Не сливайте** едносрочните предлози със съществителните или прилагателните имена, пред които са употребени. Това е груба правописна грешка.

► **Не пишете разделно** предлози, които са образувани чрез сливането на два или повече други предлога. Например:

откъм, покрай, посред, измежду, заместо, помежду

► С функцията на предлози се употребяват и някои **предложни изрази**, които се пишат разделно:

благодарение на, по случай, вследствие на

► **Правете разлика** между наречия, образувани чрез сливането на предло-

зи и други думи, и съчетания от предлози и съществителни имена:

► **наречия** – пишат се **слято**:

Вкъщи, вляво, вдругиден, завчера, завчас, напред, надясно, наизуст, наум, отделно, отгоре и т. н.

► съчетания от **предлог и съществително име** – пишат се **отделно**:

у дома, на глас, на гости

В някои контексти е задължителна употребата на точно определени предлози. Когато вместо тях се употребят други, това води до лексикални грешки:

Правилно:

*Отиваме **във** Варна.*

Грешно:

Отиваме ~~на~~ Варна.

Правилно:

*Живея **в** София.*

Грешно:

Живея ~~з~~ София.

► **Предлозите служат да свързват:**

► глагол и съществително име:
отивам на екскурзия
живея в столицата

► съществително име с друго съществително име (или местоимение):
майката на Иван
подаръкът за нея

► Предлогът винаги стои **пред** съществително име, местоимение или съчетание от прилагателно и съществително име.

► Обикновено предлозите се определят като къси думи, но това определение не е точно. Запомнете най-често използваните предлози:

► **едносрични предлози:**

- *в (във), о, с (със), у,*
- *го, за, из, на, по, от*
- *заг, към, наг, под, при,*
- *край, пред, през, след, сред, чрез*

► **многосрични предлози:**

- *вместо, върху, извън, изпод, като, между,*
- *накрай, насред, освен, откъм, покрай, посред,*
- *преди, според, спрямо, срещу,*
- *въпреки, заради, измежду, наместо, около, помежду*

► **Предлозите, които съдържат само една морфема, се наричат **прости**.** Прости са например предлозите *без, в, до, из, край, към, на, наг, о, по, под, при, с, у.*

► **Предлозите, които съдържат повече от една морфема, се наричат **сложни**.** Сложните предлози са образувани чрез свързване на:

► предлог с друг предлог. Например:
всред = в+сред, насред = на+сред

► предлог със съществително име. Например:
вместо = в+место, според = с+по+ред

► предлог с наречие. Например:
извън = из+вън

Прочетете един вариант на легендата за свети Георги и неговия подвиг и изпълнете задачи 1 – 4.

Легендата за свети Георги, който убива змей, е много известна в целия християнски свят. Според нея на бръщане от военски поход той видял една плачеща девойка край езеро в близост до град на езичници. От нея разбрали, че жителите на града почитали като бог един огромен змей, който живеел в езерото, затова всяка година му обричали като жертвa една девойка, а сега дошъл редът и на самата царска дъщеря. Напразно светецът воин се опитвал да убеди нейния баща да се откаже от своя бог и кървавите жертвоприношения в чест на чудовището, а да приеме християнската вяра, която изисква най-вече смирена доброта и милостивост. Накрая царят приел да се покръсти с целия си народ, ако младият воин докаже силата на своя Бог и победи змея. Георги приседнал край езерото, склонил глава в скутите на красивата девойка и задрямал. Изведнъж водите на езерото се разбушували и от тях се показал огромният змей, който се устремил към обречената жертвa. Девойката заплакала, една сълза капнала върху лицето на момъка и го разбудила. Той скочил на нозе, грабнал оръжието си, изрекъл молитва към своя Бог и се насочил към змея – с един удар посякъл зловонната му глава... От туловището му излезли цели всички погълнати по-рано девойки, които се развали на свободата и се прегръщали със своите плачещи родители. Царят удържал на думата си и приел християнството с целия си народ, а свети Георги се приbral в своя роден край, където вече били чули за славния му подвиг.

Todor Моллов, из „Свети Георги убива сурата ламя“

1 В текста има 11 предлога, като по-голямата част от тях са употребени по повече от един път. Ще разбереме кое са те, ако правилно преброите колко пъти е употребен всеки от тях и попълнете таблицата.

Брой на появяванията в текста	11	6	5	4	3	2	2	1	1	1
Предлог										

► Някои наречия са образувани чрез свързването на предлози:

отпред = от + пред

назад = на + зад

докрай = до + край

отзад = от + зад

В тези наречия първият предлог става представка, а вторият, който е по-важният по смисъл – корен.

► Поставете предлози, имат сходно значение и еднакъв звуков състав с много от представките. Сравнете:

В хода на урока решихме много задачи.

(предлог **в** + съществително име)

Скоро видяхме входа.

(съществително име с представка **в**)

Сравнете още:

без сила – безсилен

в къщата – вкъщи

по пътя – попътен

при двора – при дворен

► Някои от предлозите са синоними и могат да се заменят един с друг в текста, без това да води до съществена промяна на смисъла. Сравнете:

*Седи **go** **край** Марија.*
при

Стои **на** **върху** шкафа.

Попадна **в** **сред** гората.

► Някои от предлозите са антоними. Сравнете:

наг	пред
↓	↓
земята	къщата
↑	↑
под	зад

2 Един от предлозите в текста е употребен двата пъти, а в последното изречение може да откриете негов омоним от друга част на речта. Кой е този предлог и от каква част на речта е неговият омоним?

3 Някои предлози в определени контексти са синоними. Ще се убедите в това, като замените подчертаните предлози в изреченията с други предлози така, че смисълът да се запази.

Георги приседнал край езерото.

Една сълза капнала върху лицето на момъка.

Легендата за Свети Георги, който убива змей, е много известна в целия християнски свят.

4 В текста са употребени шест наречия. Открийте ги и определете вида им.

5 Ето още един кратък текст за свети Георги. Препишете текста, като попълните празните места с подходящи предлози.

Паметта __ свети Георги се чества __ почти всички християни __ изток и __ запад. __ много страни, __ Грузия и Великобритания, св. Георги се почита __ национален светец. __ Грузия например съществуват точно 365 храма, посветени __ свети Георги, колкото са и дните __ годината. Не по-малко популярен е светецът и __ Балканите – __ България, Сърбия, Гърция и т. н. __ нас свети Георги е патрон __ Българската армия. Един __ най-древните храмове __ християнски свят, посветени __ мъченника, е ротондата „Св. Георги“, построена през IV в. __ нашата столица. Този факт говори много – само няколко десетилетия __ мъченическата смърт __ светеца __ Сердика е издигнат храм __ неговото име.

6 Съставете изречения, в които да употребите предлозите без, в, за, из, край, от, с. След това напишете по три думи, в които без, в, за, из, край, от, с да бъдат представки.

Образец: Тичах **без** почивка.

безсъние, безсръден, безгранич

7 Запишете антоними на предлозите *с/със*, *наг*, *пред*, *от*. Докажете, че сте работили вярно, като включите предлозите от антонимните двойки в изречения.

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

„Уважаемо събрание — започна той. — Радвам се за интереса, който проявихте към моите планове и който ви е събрали тук... Зная, че за мнозина моите намерения изглеждат лудешки. Може би те имат право. Но това не може да ме разколебае...

Да, аз тръгвам на едно страшно пътешествие. Първото, което човек от Земята предприема — пътешествие до Луната.

Милиони години нашата майка Земя и небесната царица — Луната — си пращат мълчаливи погледи, гледат се като тайнствени загадки, виждат се, а не се познават. Науката и фантазията издигат човешкия дух до красивата наша спътница и се мъчат да я разгадаят, да я разберат. Колко мечтатели през хубавите нощи видят печални и учудени погледи към нея, колко астрономически тръби я стрелят с проницателните си мъртви стъклени очи! Науката и астрономията са ни открили много нещо за Луната. Но все пак тя си остава за нас тайна.

Не, докато човек не тури ръка непосредствено върху нея, тя ще си остане за него тайна. Това ми гаде идея и подтик да предприема едно непосредствено изследване. Аз съм сигурен, че това лудешко мое предприятие ще се увенчае с успех и че скоро вие, жителите на Земята, ще получите първото известие за моето благополучно пристигане там.“

Елин Пелин, из „Ян Бибиян на Луната“

1 В първите два абзаца на текста има пет форми на личното местоимение. Препишете ги и определете граматичните им признания.

2 В кой абзац от текста са употребени възвратни местоимения? Докажете, че има форма, която в този абзац е употребена веднъж като възвратно притежателно и веднъж като възвратно лично местоимение.

► С како местоимения се означават нещата в текста?

► **Лично** местоимение:

- форми за подлог: *аз, ти, той...*
- форми за други части на изречението: *мене/ме, ми; тебе/те, ти; него/го, му; нея/я, ѝ...*

► **Възвратно лично** местоимение:

- *себе си/се, си*

► С како местоимения се означава принадлежност?

► **Притежателно** местоимение: *мой/ми, твой/ти, негов/му...*

► **Възвратно притежателно** местоимение: *свой, своя, свое, свои/си*

► Каква е разликата между глаголните форми за минало свършено и за минало несвършено време?

► При личните глаголни форми:

- форми за мин. съв. време: *учиx, учи, учи...*
- форми за мин. несъв. време: *учех, учеше, учеше...*

- При **неличните глаголни форми**:
- форми на мин. съв. деял. причастие: *учил, учила, учила...*
 - форми за мин. несъв. време: *учел, учела, учело...*

► **Кои думи са наречия?**

Думи, които са неизменяеми и означават:

- **време на действие:** *вчера, днес, утре, скоро...*
- **место на действие:** *близо, далече, вляво, вдясно...*
- **начин на действие:** *бързо, бавно, сръчно, пъргаво...*

► **Кои думи са предложи?**

Думи, които са неизменяеми и означават отношения между:

- различни предмети, лица или лица и предмети: *книгата на Иван, момичето от отбора...*
- действия и лица или предмети: *излезе с приятели, отивам до училището...*

3 Препишете всички форми на различни местоимения, които са за 1 лице. Срещу всяка от тях запишете вида ѝ и останалите ѝ граматични признаки.

4 За кое време са глаголните форми, които преобладават в речта на Ян Бибиян? Запишете пет форми по избор от текста, които са за това време.

5 В първия и в последния абзац на текста са употребени глаголни форми за минало свършено време и за бъдеще време. Открийте ги и запишете граматичните им признаки.

6 В текста има две минали деятелни причастия. Едното от тях е в първия, а другото – в третия абзац. Докажете, че и двата са минали свършени деятелни причастия.

7 Прочетете още един откъс от „Ян Бибиян на Луната“.

Те летяха със светкавичен устрем надолу, право към нея, и скоро нейните граници изчезнаха. „Светкавица“ излезе из последната тъмнина...

Лицето на Луната вече не светеше. То приличаше донякъде на лицето на Земята със своите зелени, сиви и жълтеникави петна, само че сенките, хвърлени от планините и възвишенията, изглеждаха черни като масилени петна.

Начертайте таблицата в тетрадките си и я попълнете.

Глаголни форми за минало свършено време	Глаголни форми за минало несъвршено време

8 Трансформирайте текста от задача 7, като превърнете глаголните форми за минало свършено и за минало несъвршено време в минали деятелни причастия.

9 В първия абзац на текста от задача 7 има три предлога и три наречия. Препишете ги и определете вида на наречията.

10 Напишете колкото се може повече наречия с представки *в-* и *до-* и ги групирайте според вида им.

11 Думите *връх, върховен, върховно, върху, върхли-там* са сродни и съдържат подвигно **ъ**. Обясните правописа им и им направете морфологичен разбор.

КЛЮЧОВИ ПОНЯТИЯ

Части на речта – включва 10 групи думи в българския език, всяка от които се отличава с обща функция в текста и еднакъв набор от граматични признания.

Изменяеми части на речта – имат повече от една форма и различните им форми отразяват различни граматични признания – род, число, лице, време. Изменяеми части на речта са съществителното име, прилагателното име, числителното име, местоименията и глаголът.

Неизменяеми части на речта – имат само по една форма. Неизменяеми части на речта са наречието, предлогът, съюзът, частницата и междууметието.

Местоимения – означават лице, предмет, състояние или тяхен признак, които могат да се назоват със съществително, прилагателно или числително име. Местоименията са заместващи думи.

Време на глагола – означава кога спрямо момента на говорене се извършва действието, означено с даден глагол. Сегашно, минало свършено и минало несвършено време се изразяват с лични глаголни форми, които се изменят по лице.

Нелични глаголни форми – глаголни форми, които съдържат информация за времето на означението с тях действия спрямо момента на говорене, но не се изменят по лице. Наричат се още причастия и по граматичните признания приличат и на прилагателните имена.

Наречие – неизменяема част на речта. Според лексикалното си значение наречията биват няколко вида – за време, за място, за начин, за количество.

Предлог – неизменяема част на речта. Предпозитите означават отношения между предмети, означени със съществителни имена, или между действия (състояния) и предмети, означени съответно с глаголи и съществителни имена.

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- какъв е строежът на изречението в българския език
- кои са главните части на изречението
- кои са второстепенните части на изречението

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите синтактичен анализ на просто изречение
- да изграждате граматически правилни изречения
- да членувате правилно имената в м. р. ег. ч.

► **Частите на речта** са съществително име, прилагателно име, числително име, местоимение, глагол, наречие, предлог и т.н. Когато с думите от различни части на речта съставяме изречения, за да общуваме, думите стават **части на изречението**.

Думата *момиче* като част на речта е съществително име, а думата *танцува* като част на речта е глагол.

В изречението *Момичето танцува* глаголът *танцува* е сказуемо, а съществителното име *момичето* – подлог.

► **Просто изречение** – изречение, в което има **едно сказуемо**. В простото изречение може да има повече от един подлог.

Науката, която изучава частите на изречението, се нарича **синтаксис** (от гръцки *reg, подреждане*).

► Когато определяме коя дума каква част на изречението е, правим **синтактичен анализ**.

► При синтактичен анализ най-напред откриваме **сказуемото**. Подчертаваме го така:

► След сказуемото откриваме **подлога**. Подчертаваме го така:

► **Главни части в простото изречение са сказуемото и подлогът**. Те образуват **ядрото на изречението**, защото носят най-важната информация. Останалите думи се включват в изречението или като пояснения на подлога, или като пояснения на сказуемото.

► **Поясненията на главните части се наричат второстепенни части.**

► Когато **подлогът** е изразен с членувана дума в м. р. **ег. ч.**, пишем **пълен член**. Ще сте сигурни, че не грешите, ако може да я заместиме с **той**:

Дъждът спря.

↓
Той

Утихна дъждът.

↓
той

► Когато в изречението има **гве съществителни от** м. р. **ег. ч.**, които са свързани с глагола **съм**, и гвете се членуват с пълен член:

Мъжът е победителят.

↓
Той

Мъжът е победителят.

↓
той

Може да има изречения, в които глаголът сказуемо е изпуснат, но се подразбира от контекста:

(Искам, дайте ми) Един сандвич с шунка.

Често подлогът се изпуска, защото се подразбира от формата за лице и число на глагола сказуемо:

(Аз) Ще **войда** веднага.
(Ти) Ще **войдеш** ли?

► **Сказуемото** се изразява с глагол в някоя от неговите форми:

*Сега Петър **чете**.
Петър **не четеше**.
Петър **четял**.
Петър **няма да чете**.*

► **Подлогът** може да се изрази със съществително име, но и с други части на речта – имена:

► **Съществително име:** *Сега Петър **чете**.*

► **Лично местоимение:** *Той играе.*

► **Прилагателно име:** *Малкият заспа.*

► **Числително име:** *Двамата замълчаха.*

► **Причастие:** *Заспалият се събуди.*

► **Подлогът и сказуемото** са свързани граматически.

↓

<i>Ученникът</i> (ег. ч.)	<i>влезе</i> (ег. ч.).
<i>Ученниците</i> (мн. ч.)	<i>влязоха</i> (мн. ч.).
<i>Той</i> (3 л. ег. ч.)	<i>влезе</i> (3 л. ег. ч.).
<i>Старецът</i> (м. р. ег. ч.)	<i>дошъл</i> (м. р. ег. ч.).

► **Думата е подлог, ако:**

► може да се замени с **той, тя, то, те**:

*Иван (**той**) се обади на Петър.
Градът (**той**) се оглеждаше в реката.
Песента (**тя**) се изпълнява от солистката.*

► при промяната ѝ **по число** се налага да се промени и числото на глагола сказуемо:

*Той **купи** подарък. Тя **купиха** подарък.
Момичето **войде**. Момичетата **войдоха**.*

► Формите на личното местоимение **аз, ти, той (тя, то), ние, вие, те** винаги са подлог.

Прочетете текста и изпълнете задачите след него.

Вятърът гневно гонеше окапалите листа. Дъждът се изливаше като из ведро по улиците на малкото градче. Старите къщи се притискаха една в друга. Така те като че ли търсеха закрила от бурята. От прозорците на домовете, ресторантите и хотелите се разливаше топла светлина.

Три деца вървяха приведени под дъжда... Бурята упорито ги гонеше нагоре по хълма. Светкавица разцепи планината от черни облаци. За част от секундата децата видяха пред себе си мрачната сграда на стария манастир. В нея днес се намираше градската библиотека. Точно там отиваха те.

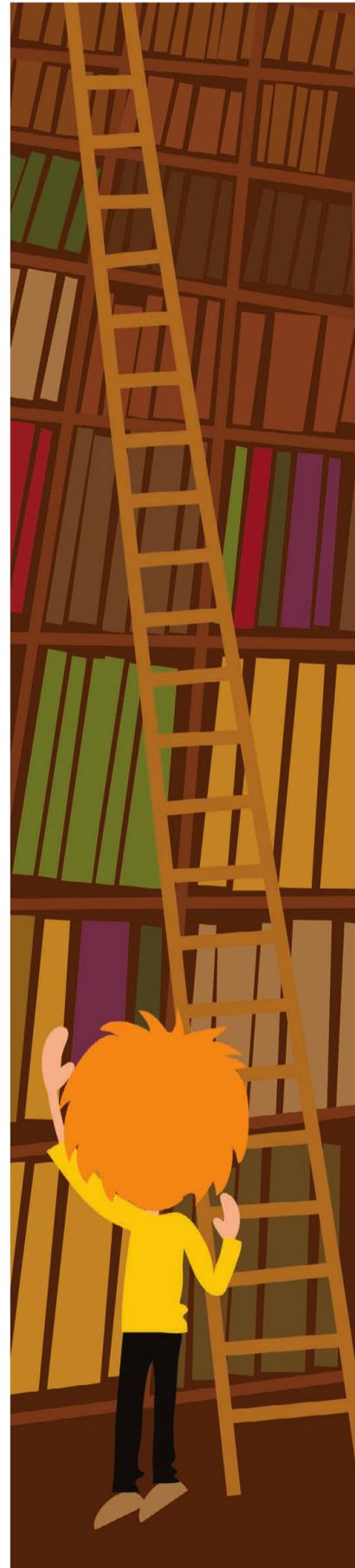
– Побързай, Юлиан! – извика Леон...
– Който бърза, далеч не стига! – отвърна мъдро другото момче.

То измъкна от джоба си ключ и едва го пъхна в ключалката с вкочанените си пръсти. Вратата се отвори. Децата се промъкнаха в тъмния коридор...

Прастарата библиотека наистина изглеждаше пълна с тайни. Многобройни зали, разклонени коридори, скърцащи стълби, хиляди томове по високите дървени рафтове. В специални витрини лежаха древни ръкописи, безценни книги, стари географски карти. Любознателните обичаха това място. В него намираха материали за домашните по любимия си учебен предмет – история.

Ким седна на един разклатен стол, извади бележник и химикалка от кожената си раница и ги сложи на масата.

По Фабиан Ленк, из „Заговор в града на мъртвите“

1 Препишете изреченията от първия абзац на текста и открийте сказуемите и подложите в тях. Подчертайте ги.

2 Запишете в колона сказуемите и подложите, които открихте в изреченията от първия абзац. Срещу всяка дума запишете каква част на речта е тя и какви са граматичните ѝ признания (род, число, лице, време).

Чували сте, че кучето е най-доброто приятели на човека. Някои хора обаче твърдят, че книгата е най-доброто приятели на човека. Какво мислите вие? Работете по групи.

Как си представяте героите от текста? Посочете части от текста, в които се прави описание (на пример на герой, на място).

3 Разгледайте внимателно подчертаното изречение във втория абзац – в него има няколко съществителни имена. Запишете ги и определете граматичните им признаци.

4 Открийте кое от съществителните имена, които сте записали при изпълнението на задача 3, е подлогът в изречението. Напишете нов вариант на изречението, като промените числото на съществителното име, което е подлог. Каква друга промяна ще бъде задължително да направите?

5 В текста извън репликите на героите и авторовите думи към тях има две сложни изречения. Открийте ги и ги запишете. Подчертайте сказуемите.

6 В описанието на библиотеката, в която попадам героята, има едно изречение без сказуемо. Открийте го и го запишете. Обяснете защо го е употребил авторът.

7 В описанието на библиотеката има изречение, в кое то подлогът е изразен с прилагателно име. Открийте го. Допълнете изречението, като добавите подходящо по смисъл съществително име, което да е подлог и да е пояснено от това прилагателно име.

8 Прочетете преразказ на петокласник и поправете грешките при членуване, които той е допуснал.

Вятера е силен. Целия град е застлан с окапалите листа. Дъжда вали като из ведро. Урагана връхлиха старите къщи. Те се притискат една в друга и като че ли търсят закрила. От прозорците на домовете, ресторантите и хотелите се разлива блясъка на мека светлина.

Под дъжда вървят приведени три деца. Те подминават кметството и сладкарницата. Приятелите гори не поглеждат към витрината с торти. Въхъра ги гони нагоре по хълма. Светкавица разцепва мрака. За миг стария манастир се появява пред погледите на децата. В него се намира градската библиотека. Точно там отиват те.

9 Защо според Вас децата отиват в библиотеката през нощта? Напишете продължение на текста.

- **Подлогът и сказуемото** са **главните части** в простото изречение. Те са свързани по смисъл и граматически – съгласуват се по лице, род и число.
- **Второстепенниятите части** в простото изречение са **поясненията към главните части**.
- **Личните местоимения** имат специални форми за различните части на изречението:
 - за **подлог** – *аз, ти, той, тя, то; ние, вие, те;*
 - за **второстепенниятите части** – *мене/ме, тебе/те, него/го; нея/я; нас/ни, вас/ви, тях/ги; на мене/ми, на тебе/ти, на него/му; на нея/ѝ; на нас/ни, на вас/ви, на тях/им.*
- **Личните глаголни форми** в изречението са **сказуеми**. Сказуеми могат да бъдат и **миналите действия и причастия**.

- **Допълнението** е второстепенна част в простото изречение, която **пояснява смислово сказуемото**.
- Допълнението се свързва граматически със сказуемото по **две начина**:
 - **без предлог** – като **се прилага** (прибавя се) към сказуемото:

Гледам филм. Ще поканим всички. Искам един сок.

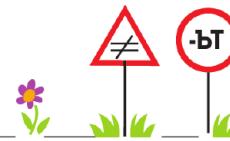
- **с предлог:**

Казахме на всички. Мисля за Мария. Ще говоря с него.

- Допълнението се **изразява**:

- **със съществителни имена:**

Дадох поканата на родителите си.

При синтактичен анализ допълнението се подчертава така:

► Когато правите **синтактичен анализ**, следвайте следните стъпки:

1 **Оmkрийте сказуемото** – то е глаголът в изречението.

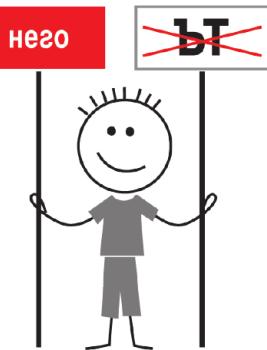
2 **Оmkрийте дали в изречението има подлог** – той е думата, която е или може да се замени с *вой, тя, то; те* или е някоя от формите *аз, ти; ние, вие*.

3 **Оmkрийте дали в изречението има допълнение** – то е думата, която може да се замени с *него/го, му; нея/я, ѝ; тях/ги, им* или е някоя от формите *мене/ме, ми; тебе/те, ти; нас/ни; вас/ви*.

► Ако допълнението е изразено със съществително име от м. р. ег. ч., то се членува с **кратък член**. Може да се направи проверка, като съществителното име допълнение се замени с формите на личното местоимение *него* или *го*:

Взех билета.
Взех него/го.

► Съществително име, употребено **след предлог**, **винаги** се членува с **кратък член**:

Сетих се за филма.
Пазят се от вятъра.

→ ► с форми на **личното** и на **възвратното лично местоимение**:

*Видях **ви**.*

*Ще **ти** го кажа.*

*На **него** не **му** се обадихме.*

*Обичайте **себе** **си**.*

► С **допълнението** се означават **лицата** и **предметите**, с които е свързано действието, изразено чрез глагола **сказуемо**. Сравнете:

Непълна информация	Пълна информация
<i>Иван чете...</i>	<i>Иван чете книга.</i>
<i>Той реши...</i>	<i>Ина реши задачите.</i>
<i>Пепи обича...</i>	<i>Пепи обича ягоди.</i>
<i>Te купиха...</i>	<i>Яна взе сок и хляб.</i>

► Разграничавайте допълнението и подлога.

Характеристики на подлога	Характеристики на допълнението
главна част в простото изречение	второстепенна част, пояснява сказуемото
Означава лицето или предмета , за които се съобщава нещо чрез сказуемото.	Означава лицето или предмета , към които е насочено действието, представено с глагола сказуемо .
Определя какви да са числото, лицето (и родът) на глагола сказуемо .	Свързва се със сказуемото чрез прилагане или чрез предлог.
Може да се замести с той, тя, то, те .	Може да се замести с него, на него, го, му; нея, на нея, я, и и т. н.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 5.

Човекът и лъвът

Един човек сечал дърва. Лъвът дошъл при него.

Рекъл му:

– Ей, човече, хайде да се преборим! Ако те надвия аз – ще те изям, ако пък ти ме надвиеш – ти ме изяж.

Човекът рекъл:

– Ако ще си мерим силите, лъвче, няма защо да се борим. Виж това дебело дърво – дай да го сечем.

– Добре – съгласил се лъвът. – Аз ще го измъкна с корена!

Човекът взел брадвата. Отсякъл дървото. А лъвът забивал ноктите си в дървото, хапал го, дори си изкъртил зъбите, но нищо не направил.

– Видя ли, лъвче, че аз съм по-силен от тебе? – попитал човекът. – Аз отсякох дървото, ти не успя.

– Признавам, човече, ти ме победи – рекъл лъвът.

– Но хайде да премерим силите си още веднъж. Да прескочим този ров.

Пред тях имало един голям ров, пълен с вода. Човекът го огледал. Помислил малко и рекъл:

– Добре, лъвче! Само че ти имаш четири крака, а аз имам три. Ще взема и третия си крак и ще скачам!

– Вземи го, човече, и скачай! – заповядал лъвът.

Човекът грабнал една голяма тояга. Засилил се на овчарски скок и прехвърлил рова. След него се засилил лъвът. Скочил и паднал в средата на рова. Той бил пълен с вода и лъвът се удавил.

Човекът доказал надмощието си. Той побеждавал своите врагове с ум и разум.

Народна приказка

?

1 Препишете подчертаните изречения и им направете синтактичен анализ с подчертаване. Обяснете каква информация носи допълнението във всяко от изреченията.

2 С какви части на речта са изразени допълненията в подчертаните изречения? Попълнете с тях таблица по следния модел:

+

► В речта обикновено поставяме допълнението след **сказуемото**, но можем да го поставяме и **преди сказуемото**. По този начин *изместваме логическото ударение* върху допълнението. Сравнете:

*Аз имам куче вече!
Куче имам вече аз!*

► **Допълнението може да се удавява.** Това означава, че то се изразява:

- със съществително име + кратка форма на личното местоимение;
- с пълна + кратка форма на личното местоимение:

*Иван + го изпитаха
вчера.*

На мене + ми изпратиха покана.

Ако сте съгласни с поука-та от приказката, че човек може да побеждава със силата на ума си, подгответе се да я обосновете. Работете по групи и се състезавайте коя група ще приведе повече доводи.

Допълнения съществителни имена

Допълнения местоимения

3 Трансформирайте онези от подчертаните изречения, в които допълнението е изразено със съществително име, като вместо него използвате форма на личното местоимение. Ще се промени ли след замяната смисълът на изреченията?

4 Представете с по четири прости изречения най-важното, което прави всеки от героите. Сравнете своите изречения с тези от приказката, които носят същата информация. Какви разлики откривате при изразяването на сказуемите, подложите и допълненията?

5 Като имате предвид информацията от приказката, включете съществителните имена *човек* и *льв* в по три изречения – така че всяко от тях да е последователно подлог, допълнение без предлог и допълнение с предлог.

6 Ваш съученик е написал текст, който дава информация за лъва, но е допуснал грешки при членуването. Препишете текста, като поправите грешките.

Лъвът е втория по големина хищник от семейство Котки. По размер той отстъпва само на тигъра. Двете големи котки се различават по множество признаци. Черепът на тигъра прилича на черепът на котките, докато при лъва е подобен на този на леопарда, макар и около два пъти по-голям. Лъвът има мускулесто тяло, сравнително къс врат и заоблени уши. Корема му обаче е по-прибран в сравнение с тигъра. За разлика от останалите представители на рода тялото на лъвът е едноцветно, без черти или петна. Цвета на косъма варира от светлокасяло, почти бяло по краката и в долната част на челюстта, до тъмнокафяво, почти черно в задната част на ушите. Грива имат само мъжките лъвове.

Лъва се среща в Африка, най-често в полупустините и по-рядко в пустините, както и в някои части на Индия. Азиатският лъв се различава от африканският по оцветяването в областта на корема и по-малката грива на мъжките. В дивата природа тези хищници живеят 10 – 14 години, в плен те могат да живеят и повече отдвадесет години.

► **Наречието** е неизменяема част на речта, която назовава различни характеристики на действия, състояния или предмети.

много хора, бяга бързо, спят спокойно.

► **В простото изречение:**

- **Подлогът** означава лице или предмет – най-често вършител на действието, означено със **сказуемото**.
- **Допълнението** означава лице или предмет – обект на действието, означено със **сказуемото**.

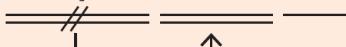
► **Обстоятелственото пояснение** е **второстепенна част на изречението**, чрез която се представят **обстоятелства на протичане на действие**, за което се говори в изречението.

► Обстоятелственото пояснение се отнася към сказуемото:

Взех тетрадката от масата.

Вечерта заваля сняг.

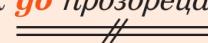

► Обстоятелственото пояснение се изразява с:

► **наречия:** *Утре ще ти се обадя.*

► **изрази с предози:** *Седнах **go** прозореца.*

При синтактичен анализ **обстоятелствено пояснение** се подчертава така:

► Когато правите **синтактичен анализ**, следвайте следните **стъпки**:

Влади бързо вдигна листа от нога.

- 1 Омкрайте **сказуемото**.
вдигна

- 2 Омкрайте дали в изречението има **подлог**.

Влади (вдигна)

- 3 Омкрайте дали в изречението има **допълнение**.

(Влади вдигна) листа

- 4 Омкрайте дали в изречението има **обстоятелствено пояснение**. То е наречие или израз с предлог и пояснява действие, означено чрез сказуемото, по време, място, начин или количество.

*(Влади вдигна листа)
бързо*

*(Влади вдигна листа)
от нога*

+

► Макар и по-рядко, обстоятелственото пояснение може да се изразява и с **изрази със съществителни имена**:

*Тази нощ не мигнах.
Дълго време мълча.*

► Обстоятелствени пояснения за **количество** може да има и към други обстоятелствени пояснения. Сравнете:

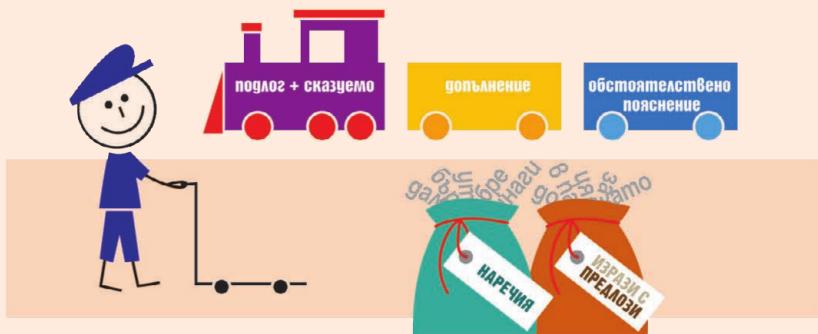
Говори уверено.

Говори много уверено.

Случайно го видях.

*Съвсем случайно
го видях.*

→

► **Обстоятелствените пояснения** са четири вида:

- **за време:** *Той гойде вчера.*
Ще правим теста в сряда.
- **за място:** *Той живее наблизо.*
Петър пристигна от Пловдив.
- **за начин:** *Мария говори тихо.*
Отборът играе с желание.
- **за количество:** *Много се изморих.*
Плувах цял час.

+

Бързо стигнах.

Доста бързо стигнах.

► Изразите с предлога **както**, с които правим сравнение, са обстоятелствени пояснения за начин:

*Тича **както** вятър.*
*Пее **както** славей.*

► Когато обстоятелственото пояснение е израз със съществително име от м. р. ег. ч., то се членува с кратък член:

*През **дена** вятърът ще отслабне.*

*Домакинът взе кутията **от шкафа**.*

► В едно изречение може да има две или повече обстоятелствени пояснения от един или от различни видове:

*Вчера тичах **както** маратонец цял час в парка.*

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Една зимна вечер, когато четях в кабинета, нещо удари в прозореца. Малко се стреснах. Отворих едното крило, гледам – на корниза лежи врабец. Внесох го вътре. Врабецът се свести. Погледна ме уплашено. После кацна на полилея. Рекох си: „Нека пренощува там. Умре ще го пусна“. След това отидох да спя.

На сумринта си спомних, че въкъщи имам хубав кафез. Ще задържа моя гостенин до пролетта. Защо да мръзне през зимата? И тъй направих. Врабецът отначало се блъскаше в кафеза. Искаше да излети на свобода. След месец сvikна. Сам влиза и излиза от кафеза. Охрани се, натежа. Въкъщи ме следва навред.

Когато се запролети, тържествено го пуснах на вън. Излетя като куршум право на тополата. Обаче на другия ден кацна на корниза. Отворих прозореца и го поканих да влезе. Не иска. Гледа ме дяволито, поглежда кафеза и сякаш ми казва: „Минах случайно. Всички излизат на вън, а ти стоиш в твоя кафез“.

През май не се вести нито веднъж. Лятото отмина, аз забравих за него, но щом падна сняг, пристигна най-неочеквано. Натроших му хляб върху корниза. Излана го и отлетя. А привечер доведе цялото си поколение. Три пъти по дванадесет врабчета колко правят? Цял взвог – все негова челяд. Той стои храбро до прозореца и чака да раздам дажбата, пък синчетата и дъщеричките стоят на оголения кестен. Чистят си човките усърдно, предвкусват трошичките и ми показват, че са готови.

По Емилиян Станев, из „Няма що“

Чрез промяната на мястото на обстоятелственото пояснение в изречението и чрез силата на гласа, с която се произнасят думите, с които е изразено, то може да се открои като особено важно по смисъл. В такива случаи се казва, че върху него пада логическото ударение.

1 Открийте простите изречения в първия абзац на текста. Препишете ги и им направете синтактичен анализ с подчертаване.

2 Проследете къде се намират обстоятелствените пояснения в изреченията, които анализирахте – в началото, в края или в средата им. Направете изводи за мястото на обстоятелствените пояснения в изречението.

3 Променете местата на обстоятелствените пояснения в изреченията, които анализирахте при изпълне-

Различните по вид обстоятелствени пояснения може да се открият и като ги заместим със следните думи:

► **там/тук** – ако са за място:

*Тя живее **близо** (там).*

► **сега/тогава** – ако са за време:

*Тя ще гойде **скоро** (сега).*

► **мака** – ако са за начин:

*Тя тича **бързо** (мака).*

► **толкова** – ако са за количество:

*Тя тренира **много** (толкова).*

Обстоятелственото пояснение може да бъде на различно място в изречението:

► в началото:

Днес децата тръгват.

► в средата:

Децата днес тръгват.

► в края:

Децата тръгват днес.

нието на задача 1. Променя ли се смисълът им при трансформацията?

4 Разпределете обстоятелствените пояснения, които открихте при изпълнението на задача 1, в таблица по модела:

Обстоятелствени пояснения наречия	Обстоятелствени пояснения изрази с предлози

5 Разпределете обстоятелствените пояснения, които открихте при изпълнението на задача 1, според вида им.

Обст. поясн. за време	Обст. поясн. за място	Обст. поясн. за начин	Обст. поясн. за колич.

6 В гве от простите изречения във втория абзац на текста има по гве обстоятелствени пояснения. Кои са тези изречения и какви са по вид обстоятелствените пояснения в тях?

7 Препишете текста, като членувате правилно.

Един селянин имал кон, който бил много лош. Но щом започвал да буйства, стопанин му го биел и той се укротявал. Един ден на селянин му омръзнало да се занимава с кон и решил да го продаде.

На пазар дошъл първи купувач и поискал да види кон. Едва промежнал ръка и кон го захапал. Разсърдил се купувач и си отишъл.

След малко дошъл втори купувач. Той пожелал да го види, но кон го ритнал и той паднал на земята. Горки човек станал, пъшкайки, и казал:

– Кон не ми трябва – и си отишъл.

Извали още купувачи, но и те като другите се отказали от кон.

Минал един старец и попитал селянин защо бие кон. Посъветвал го да не го удря с бич. Послушал селянин съвет на старец, върнал кон вкъщи и престанал да го бие. Скоро кон се укротил и стопанин му се отказал да го продава.

Tурска народна приказка

ВТОРОСТЕПЕННИ ЧАСТИ В ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ. ОПРЕДЕЛЕНИЕ

- **Прилагателните имена** назавават признания, качества, свойства на лицата и предметите: **нова бяла къща, мило синеоко момиче.**
- **Числителните имена** назавават количеството или поредността на лицата и предметите: **едно момиче, първото момиче**
- Някои видове **наречия** също могат да назавават признания на лицата или предметите: **много момичета.**

- При синтактичен анализ **определението** се подчертава така:

- **Определението** е **второстепенна част** на просто то изречение, която **пояснява съществително име** в изречението.

- Тъй като пояснява съществително име, определението може да се отнася и към **подлога**, и към **допълнението**, и към **обстоятелственото пояснение**:

Старата гора притихна.

Ще нарисувам старата гора.

Скоро стигнахме до старата гора.

- Определението може да се изразява с:

- прилагателни имена: нов телефон, лесна задача
- числителни имена: два телефона, първа задача
- местоимения: моя телефон, брат му
- причастие: грийналото слънце, цифналите дървета
- съществителни имена: бутилка вода, ято щъркели

Когато правите синтактичен анализ, следвайте следните стъпки:

- 1 **Оmkрийте сказуемото.**
- 2 **Проверете дали съществителното име, което е подлог, е пояснено от едно, или от повече определения:**

Новият сак на Иво падна.

- 3 **Оmkрийте дали в изречението има допълнение.** Проверете дали съществителното име допълнение е пояснено от **едно** или **повече определения**:

Харесах новия сак на Иво.

- 4 **Оmkрийте дали в изречението има обстоятелствено пояснение**, изразено с предлог и съществително име. Проверете дали това обстоятелствено пояснение е пояснено от **едно**, или от **повече определения**:

Тръгнах към новата гара.

► Определението към **подлога**, когато е изразено с форма в м. р. ег. ч., се пише с пълен член **-ът/-ят**. Прилагайте правилото за проверка, като замествате целия членуван израз с местоимението **той**:

Новият ученик влезе.
 ↓
той

► Определението към **допълнение или обстоятелствено пояснение**, когато е изразено с форма в м. р. ег. ч., се пише с кратък член **-а/-я**. Прилагайте правилото за проверка, като замествате целия членуван израз с местоимението **него (го)**:

Видях новия ученик.
 ↓
него

Съществително име, към което има определение, се нарича **определяемо**.

► **Приложенията** се подчертават така:

~~~~~

леля Катя

доктор Михайлов

град София

- наречия: малко хора, къщата отсреща
- изрази с предлози: къщичка от дърво, детето до мен

- Определението и съществителното име, към което то се отнася, се свързват граматически:
  - чрез **съгласуване**: нов път, нова къща, нови дрехи
  - с **предлог**: чай с мед, сок от бъз, ден на София
  - чрез **прилагане**: улица „Зора“, кака Мая, зала „Юг“

- Към едно съществително име може да има няколко определения:

нов **филм**

нов **български** **филм**

нов **интересен** **български** **филм**

нов **интересен** **български** **филм** за **деца**

- Определенията, които се свързват с определяемото чрез **прилагане**, се наричат **приложения** и означават:

► роднински или други връзки: дядо Петър, леля Нина

► професии, длъжности: доктор Анев, генерал Петров

► географски обекти: град Лом, село Бов, връх Ком

► имена на организации; улици, квартали; книги, списания:

фирма „Ден“, квартал „Изток“, роман „Под игото“

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Сънуващето в този миг зелено небе с чисти и нежни облаци. Те спокойно се носеха над тази безкрайна равнина. Сънуващето тези кафяви скали. Сред тях малко планинско езеро блестеше като синьо око от стъкло. Сънуващето червени покриви сред тъмните клони на боровете. Усещаше дълбоко в душата си сладкия дъх на смолата.

- Време е да ставаш, Алек...
- Да, майко – отвърна твой тихо.

И някаква плаха нежност погали като с ръка сърцето му.

- Време е, Алек!...

Сега се носеше като облаче над степта. Гледаше пъстрите гърбове на антилопите. След това внезапно отвори очи. Видя желязното лице на робота Дирак.

- Пристигаме ли? – попита твой глухо.
- Да, Алек – отвърна спокойно роботът. – Време е да се събудиш...

Човекът въздръжна едва забележимо и се огледа. Съзнанието му се възвърна внезапно и остро. Сега твой знаеше много добре, че се намира в биокамерата на кораба „Нептун“, на шестнайсет светлинни години от планетата Земя... Неговите шестнайсет години, когато звездният кораб неумолимо разтягаше.

По Павел Вежинов, из „Сините пеперуди“

1 Направете синтаксичен анализ с подчертаване на второто, третото и четвъртото изречение от текста. Групирайте определенията в тях, като попълните таблица по следния модел:

Определения прилагателни	Определения местоимения	Определения изрази с предлог и съществително

2 Довършете синтаксичния анализ на изреченията и открийте колко и какви определения има в тях.

Сънуващето в този миг зелено небе с чисти и нежни облаци.

===== # . _ / # =====

► Имената на улици, квартали, книги, вестници, организации и др. се пишат обикновено в кавички:

улица „Искър“

романът
„Пипи Дългото чорапче“

вестник „Междучасие“

танцов състав „Пламъче“

+

► В някои случаи информацията за един и същи признак на предмет може да се изрази по няколко начина – чрез определения, свързани с определяемото по различен начин:

► чрез **съгласуване** – с прилагателно име:

шоколадово блокче

► с **предлог и съществително име**:

блокче от шоколад

► **без предлог** – със съществително име:

блокче шоколад

→ *Сънуващо червени покриви сред тъмните клони на боровете.*

3 От първия абзац на текста извадете гла израза, в които определението да е преди определяемото, и гла израза, в които то да е след определяемото. Наблюдавайте как са изразени определенията във всеки от гвата случаи.

4 Направете синтактичен анализ на подчертаните изречения. Сравнете каква информация се изразява с определенията и с обстоятелствените пояснения.

5 В текста са употребени изразите *клони на боровете, душата си, сърцето му, съзнанието му, биокамерата на кораба*. Препишете ги в тетрадките си и посочете кое е определяемото и кое – определението, в тях.

6 Трансформирайте изразите от задача 5 така, че определенията в тях да се свързват с определените чрез съгласуване.

7 Прочетете текста и като използвате данните, които се съдържат в него, напишете кратък текст за първата българска столица.

Развалините на първата българска столица Плиска (681 – 983) се намират на 3 km северно от днешния град Плиска. Ето някои данни за нея:

– 811 г. – опожарена при похода на византийския император Никифор I;

– 864 г. – там става покръстването на българи-те при княз Борис I;

– 893 г. – столицата е преместена в град Преслав;

– XVII в. – градът е разрушен окончателно.

Чешкият изследовател Константин Иречек пръв прави предположението, че мястото на първата българска столица е край град Плиска. Историкът Карел Шкорпил доказва това след разкопките, които прави там през 1899 – 1900 г.

Енциклопедия „България“

След като напишете текста си, анализирайте го с цел да откриете определенията приложения, които сте употребили.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 12.

Юлиан замвори очи. Една масивна дъга от метал го приковаваше към мястото му. Ръцете на Юлиан сега се бяха вкопчили здраво в нея. Вагончето трополеше по някаква неравност. Вятърът закачливо пилеше косата на момчето. Юлиан преглътна.

– Колко ясно се вижда! – извика Ким, която седеше до него във влакчето.

Юлиан кимна напрежнато.

– Отвори очи, Юлиан. Виж каква красива гледка – Зибентан е като на план! – не спираше Ким. – Обичам да се возя на това влакче!

– Аз също – изрева Леон, седнал зад тях. – Сега сме на най-високото!

Юлиан отвори очи. През него се простираше увеселителният парк с виенското колело. За момент се мърна старият манастир „Свети Бартоломей“. После видя плувния басейн... Влакчето внезапно полетя надолу като в бездна. Юлиан изкрештя. Уплаши се много от скоростта на влакчето. То се устреми напред.

Фабиан Ленк, из „Загадката на оракула“

Кои са главните части на изречението?

► **сказуемо** – изразява се с глагол и означава *какво става*. Подчертава се мака:

=====

► **подлог** – изразява се обикновено със съществително име или местоимение и означава *вършиителя на действието*, означено с глагола сказуемо. Подчертава се мака:

=====

Кои са второстепенниятите части на изречението?

► **допълнение** – изразява се най-често със съществително име и с местоимение и означава *кой е*

1 Направете синтаксичен анализ с подчертаване на изреченията от първия и от последния абзац.

=====

2 Кои две изречения от текста отговарят на следния модел?

=====

3 Кои две изречения от текста отговарят на следния модел?

===== //

4 Кои две изречения от текста отговарят на следния модел?

===== ===== //

→

обектът на действието, означено с глагола *сказуемо*. Подчертава се мака:

► **обстоятелствено пояснение** – изразява се с наречие или чрез съчетание от предлог и съществително име и означава *къде, кога, как, в какво количество* се извършва действието, означено с глагола *сказуемо*. Подчертава се мака:

► **определение** – *пояснява съществително име, което може да е подлог, допълнение или обстоятелствено пояснение. Изразява се с прилагателно име, числително име, местоимение, съществително име или съчетание от предлог и съществително име.* Подчертава се мака:

Как се прави синтаксичен анализ?

Частите на изречението се откриват в следния ред:

- 1** **сказуемо;**
- 2** **подлог + определение;**
- 3** **допълнение + определение;**
- 4** **обстоятелствено пояснение + определение.**

5 Препишете наречията, които са обстоятелствени пояснения в изреченията от първия и от последния абзац, и ги разпределете в таблица по модела:

Наречия за място	Наречия за време	Наречия за начин	Наречия за количество

6 В последния абзац са употребени три обстоятелствени пояснения, изразени с предложни изрази. Запишете ги и определете вида им.

7 В последния абзац на текста има две изречения, в които подлогът е изпуснат, но се подразбира. Обяснете защо авторът е избрал да изпусне подлогите в тях. Препишете тези изречения, като добавите изпуснатите подлоги.

8 В първия и в последния абзац на текста има по един израз с две определения. Открийте тези изрази и обясните как са свързани определенията с определяемите в тях.

9 В текста са употребени изразите *дъга от метал, косата на момчето, ръцете на Юлиан*. Трансформирайте ги, като промените начина на свързване на определенията и определяемите в тях, но запазите смисъла им.

10 В последния абзац на текста е употребен израз, който съдържа определение от тина приложение. Запишете израза и обясните каква пунктуационна особеност се наблюдава при изрази от този тип.

11 Включете съществителното име *парк* в различни изречения, така че да бъде съответно подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение и определение.

12 Преразкажете откъса от името на Юлиян. Подчертайте членуваните думи в него. Проверете дали сте членували правилно думите в м. р. ег. ч.

Просто изречение – изречение, в което има само едно сказуемо.

Сложно изречение – изречение, в което има повече от едно сказуемо.

Главни части на изречението – **подлог** – изразява се със съществително име или с местоимение; **сказуемо** – изразява се с глагол.

Допълнение – второстепенна част на изречението, която пояснява сказуемото. Означава лице или предмет, обект на действието, означено със сказуемото.

Обстоятелствено пояснение – второстепенна част на изречението, която пояснява сказуемото. Означава особености на действието, за което се говори в изречението – време, място, начин, количество.

Определение – второстепенна част на изречението, която пояснява съществително име – подлог, допълнение или обстоятелствено пояснение.

Весела МИХАЙЛОВА · Йо^вка ТИШЕВА
Руска СТАНЧЕВА · Борислав БОРИСОВ

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

5.
клас

ISBN 978-954-01-3180-1

9 789540 131801

Издателска група
ПРОСВЕТА
е член на Асоциацията
на европейските
издатели на учебници

